

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १४.

श्रीसैतुलक्ष्मीप्रसादमाला ।

ग्रन्थाङ्कः ६.

श्रीमत्तन्मूनिप्रणीता

बृहदेशी

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

के. साम्बशिवशास्त्रिणा

संशोधिता ।

ता ५

अनन्तशयने

महामहिमश्रीसैतुलक्ष्मीप्रसादमालाश्रीशामभैरव

रायस्त्रीपद्मप्रकाशालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

श्रीपचनामनेवि-

न्यस्तितश्रीवर्धनी महाराज्ञी ।

श्रीसेतुलक्ष्म्यादिसुवा

प्रपञ्चा जयति पञ्चिदुलक्ष्मीः ॥

प्रस्थावदिरिदयिन्ने

ज्जापिता कल्पसादगुणगुम्फा ।

श्रीमहिनसेतुलक्ष्मी-

प्रसादमानः मुनर्षमभिपिधा ॥

PREFACE.

Pratyaśānti is a work on astrology by "Naga Matsyanga", from (1) "अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि" (p. 1) and (2) "नीलमण्डलिकः प्राग् मुनीमुद्दिशन् सत्तया" (p. 141). It would appear that Matsyanga composed this at the instance of Nāga and other sages. For Matsyanga was the author is shown by such expressions as "एतन्मन्त्रविद्विजसुमुद्दिशन् सत्तयादयः ऋषयः". We know nothing of the life of its composition or the particulars of the life of the author Matsyanga. *Kālidāsa* however mentions in his *Raghuvamśa* "अथ मत्स्यं कुरु" Matsyanga who cursed the Guṇḍharva named Trivandana who might have been arrogant of his skill in magic. If this Matsyanga is identical with the present author, then we may take him to be a Parvatic celebrity similar to the kings of the Rāghva line dealt with by Kālidāsa. Matsyanga is also referred to in the *Rāmāyaṇa*, the *Mahābhārata*, and in the *Matsyagītā*. No part of the Trivandana Śaṅkara Series; but the question whether he is the same as the author of the present work has to be determined in the light of further research on the subject.

1. {
 वासुदेवमुनिमुखात्प्रत्यशान्तं नृपराजस्य ।
 अथैहिकं प्रत्यशान्तं तद्वत् त्वत्तु मां प्रियमुपासीत ॥
 न वासुदेवः प्रत्येत प्रत्यशान्तं मन्त्रविद्वज्जगत्पते ।
 इत्यथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥

(Pratyaśānti, p. 1)

2. {
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥

(Pratyaśānti, p. 1)

3. {
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥

(Pratyaśānti, p. 1)

4. {
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥
 अथान्नं नमः पुनः वासुदेव मुनिस्त्वयि ॥

(Pratyaśānti, p. 1)

The work ends abruptly saying "बृहदी श्रीरामनिबन्धस्य समाप्तं विवेच्ये वयम्" (p. 124) and so we conclude that there are subsequent parts of the text yet to be discovered.

The author derives the word देशी thus:-

{ देशे देशे बहुशोभती जगदिदानीं संज्ञिताः ।" (p. 1).
 -आद्यमस्य जगता वर्षे उत्तरं स्वायत्तमस्य ॥
 जगिषु द्विविधः प्रोक्तो जगत्स्यजगिषाम् ॥
 सर्वविधमस्य जगो देशीमुच्यते ॥" (p. 2).

And from देशी meaning *जगि* or *swatit*, i.e. a starting point, he develops all that is to follow. Hence the name *Bhaddeshi*. This treatise proposes to furnish new information on such subjects as the "crusades of Raga" which as the author observes,

{ रामानुजस्य वद कसं प्रोक्तं रामानुजिः ।
 निबन्धने ब्रह्मनिबन्धनस्यजगत्स्य ॥" (p. 81).

have not been dealt upon by Bharata and other sages in their works. *Jayanga* seeks to base his opinions on authorities by freely quoting passages from *Bharata*, *Kohala*, *Dattila* and others.

It is matter for genuine pleasure to announce that we may be able to publish shortly a work on music, named "Dattila" by Dattikadevya who happens to be one of those quoted by the present author.

I would add, before concluding, that the present work though incomplete has been published on account of its rare merit and that the manuscript of this work was Travancore's contribution to the exhibition held at the All India Conference of Scholars and Artists at Indore in 1921.

The edition of the work is based on two palm leaf manuscripts in Malayalam characters obtained from the Ponnur Raja, North Travancore. One of these manuscripts (marked A) is exceedingly worn out; it is about four centuries old and wanting in the first leaf as well as four leaves from the 41st. The other manuscript marked B is fragmentary ending with a portion of the *Jaiprakaraṇa*.

Trivandrum, }
 25-11-1108. }

K. SAMBASIVA SASTRI.

निवेदना ।

सोपवङ्गमुनिनिर्दिष्टां नारायणीं चर्यां बृहद्देवीं नाम ।

“मत्तज्जस्य वनं भुत्वा नारायणीं सुविजयीत ।”

(पृ० १. श्लो० २)

“सर्वमत्तज्जमुनेः गृहं सुमीर्तुहिषं तदथा ।”

(पृ० १४१. श्लो० ३७७)

इति मागध्यां श्रीमल्लेन नारायणीगृहिषं निबद्धेऽयं प्रतिष्ठापि । इति
मत्तज्जमुनिनिर्दिष्टाबृहद्देवीयां चर्यायां नाम पञ्च । इत्यदिष्टा तत्र तत्र ये
समाप्ती इत्यमानो मनोऽयम् मत्तज्जमुनिचर्यातत्वं प्रकटयति । अत्र मत्तज्जमुने-
र्निर्दिष्टमन्त्रादिकं प्रति विहितं न किमप्यवगम्यते ।

एतत्तु महाचर्यायां वास्तिदत्तकृते रूपेणै —

“मत्तज्जपादलेखन्मन्त्रां रामचाराणि मत्तज्जस्यम् ।

अथेहि चर्यायेत्येतन्मूलं विवेकतुं न विवर्धनम् ॥

न चागुनीतः प्रणीतः अध्यापयः महर्षिर्बुद्धावगच्छन् ।

उत्कृष्टममन्त्रात्पदं यथोक्तं चैतत्त्वं हि मत्तं ब्रह्मदेवितम् ।

इत्युक्तं यथोक्तं यथा ते भक्तजयतः कृपायथोक्तम् ।

संयोज्यते चेत्तु वपुर्मेहेत्या संप्रत्यक्षोक्तं न तथोक्तिरिति ॥

(पृ० ४०५. श्लो० ५३—५५)

इति इत्यमाना दिक्षा गान्धिकागर्भविस्तारं चर्यायां मत्तज्जस्यं विवेकतः
इष्टा मोक्षा न मत्तज्जमहाचर्यायां चर्या यथोक्तं बृहद्देवीयां चर्या मत्तज्जस्यं च
एतत् तदा रूपेणैतत्तत्त्वं यथोक्तं यथोक्तं चैतत्त्वं पुराणस्याचारं महर्षिर्नि-
र्दिधति । न चाप्ययं — मत्तज्जस्यं चर्यायां रामचर्या ।

“न तत्र, तस्मिन् नारायः सन्तुष्टाणि तनाश्रयम् ॥

विदितमन्त्रं नै चर्या येन सुविज्ञा वनेन तं

चर्यायां चर्यायां तं चर्यायां तं चर्यायां तं ॥”

(पृ० ४०५. श्लो० ५८, ५९)

नहाभिरते

“अगस्त्योऽथ गच्छथा भवति सदाऽर्चयेत् यः ।

यत्प्राप्तयेत् सिद्धाय ते च वैराग्यवर्धितः ॥”

(श्रौ० ४० ८. श्लो० २९)

इति ।

असद्विषयप्रपञ्चविरहितं मन्त्रार्चनम् —

“आथा वक्ष्ये राममुत्तररुचः संपुष्टं वागीव वा

मुष्टं वा रुचिरा कल्पति निषिद्धं वाक्ष्ये बुधैर्नितः ।

तस्मात् स कमुकल्पका गुणवती वाजानवाद् भागीवाद्

वैष्णवाधमवावता यत मन्त्रप्रवर्तितोऽनुवृत्तम् ॥”

इति च वस्तुशान्तमन्त्रमुक्त्वैव वा गेयेति निबर्हन्तु साव्यक्ततस्तमुपवर्तितं
परीक्षते ।

“इदानीं कथयिष्यामि वाक्यस्य निर्णयो कथा ॥”

इति पञ्चधाध्याप्यन्तिमेवावैनास्य प्रवक्ष्यवाचतेषु किमप्यस्तीति ज्ञयीयेत ।

“देसे देसे मनुचोऽसौ ध्वनिर्देसीति संक्षिप्तः ॥”

(श्रु० १. श्लो० २)

“आवधन्तं जगिमा सर्वं जगत् स्वावरजहमम् ॥

जगिषु द्विविधः पौच्छे ज्वलन्त्यक्तविनाशतः ।

कर्षोपसम्भवाद् व्यक्ते देवीमुस्तमुपगतः ॥”

(श्रु० २. श्लो० ११, १२)

इति देवीसंहिताद् व्यक्तेः सर्वस्यास्योक्तिं कथयतास्य जगत्पञ्चभूतमुपगता
निबन्धस्यास्य बृहदेदीर्घे शब्दा स्थानं ब्रूया ।

“सगवासेन यद् कुरु ततोऽहं मन्त्रादिभिः ।

मित्राज्यं तदभ्यासित्वैक्यमभ्यासेयुतम् ॥”

(श्रु० ८१. श्लो० २७२)

इत्यनुक्रमेण भगवद्विहितं विद्वत्तमेव विद्वत्कृतं सप्तमार्गसम्बन्धं विद्वत्-
शब्दोपेक्षितस्यानुक्तकथनपूर्वो व्यसः ।

श्रीभरत-कौशिल-वज्रिल्लादीनां पाथानाचार्याणां ज्ञानानि प्रमाणवत्
मनुजोऽयं बहुषु स्वीयमेतं ग्रन्थं समूहं निगमयति यः । तत्राग्न्यतमं वज्रिल्ल-
चार्यमदीक्षते वज्रिल्लं नाम गान्धर्वशास्त्रसंज्ञेयत्वं शास्त्रसंज्ञादिह शक्तिस्त-
त्त्वोर्ध्वं सत्ये सत्ये क्वचिदपि धन्वता संज्ञिषाता ।

अथोऽयमसद्वृत्तत्वायां ननु कस्यां साधनेषुऽप्यपूर्वज्ञानेनैवाव-
लोक्यतां प्राप्ताः ।

इष्टोऽस्यव्यवृत्ते कथं मनुष्ये समस्तभारतीयकल्पवत्समेतजगते
प्रदर्शनेऽवस्थामात्मस्य प्रत्यक्षवद्वृत्तवस्तुत्वेन विविधं स्तिथिस्थितिनांऽयं तथापि
सुप्रसिद्धः ।

एतत्संज्ञोपनामयो ज्ञानादशीं वज्रिल्लज्जमान्तर्गतपूज्याराजस्यव्यभिनी
केतलीयस्थिती तादव्यात्मनी । तथैरेकः क-नंशितः अथवाऽस्यव्यभिनी-
प्रतिजीवोवृत्तितवद्वृत्तः । तत्र न प्रथममेकम् एकव्यभिनीशाराधपुत्रात्पारि-
चतुष्टयमिति पञ्च पञ्चाभि तुमानि । अन्यः स-संज्ञितोऽस्ये ज्ञानिकर्षक-
देवेन विज्ञानः ।

जनन्तशयनम्,
२५-१०-११०३. }

के. साम्बशिवशास्त्री.

बृहदेजीविषयास्तुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठम्
देशतुल्यताः	१
देशोत्पत्त्यम्	२
नामोत्पत्तिः	२, ३
श्रुतिनिर्णयः	४-११
स्मृतिनिर्णयः	११-२१
सूक्तानां	२१-२६
तानानां यजुषामानि	२६-२८
सूक्तानां तानाः	२८-३३
कर्त्तव्याः	३३, ३४
अथर्ववेदसंज्ञाः	३४-४९
गीतम्	४९-५३
जातम्	५३-८१
तानात्पद्यम्	८१-१०४
भाषास्तुत्यादि	१०४-१३१
प्रत्ययान्ताः	१३१-१५४

॥ श्रीः ॥

श्रीमत्तद्गुमुनिप्रणीता

बृहदेशी ।

.....

.....

नानाविधेषु देशेषु जन्तूनां सुखदो भवेत् ।

ततः प्रभृति लोकानां नरेन्द्राणां यदृच्छया ॥ १ ॥

देशे देशे प्रवृत्तोऽसौ ध्वनिर्देशति संज्ञितः ।

मत्तद्गस्य वचः श्रुत्वा नारदो मुनिरब्रवीत् ॥ २ ॥

ननु ध्वनेस्तु देशीत्यं कथं जातं महामुने ! ।

अमूर्तत्वाच्च तेषां हि इति मे वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

मत्तद्ग उवाच —

यथानुभूतदेशाच्च ध्वनेः स्थानानुगादपि ।

ततो विन्दुस्ततो नादस्ततो मात्रास्त्वनुक्रमान् ॥ ४ ॥

वर्णास्तु मात्रकोद्भूता मात्रका द्विविधा मताः ।

स्वरव्यञ्जनरूपेण जगज्ज्योतिरिहोच्यते ॥ ५ ॥

स्व(र्यु?)ते देशभाषात्यामादिश्चान्तं यथाविधि ।

तेन स्वराः समाख्याता अन्ये पञ्चादयः स्वराः । ॥ ६ ॥

व्यञ्जनस्त्वं तु सर्वेषां कविकर्तृषु संस्थितम् ।

सकल्यभिख्यां एवात्रैव उच्यते शिवां ततन् ॥ ७ ॥

* आहर्षं धर्मं परं तमम्

पदवाक्यस्वरूपेण वाक्यार्थवद्भूतेन यत् ।

वर्णा यत्र (१) जगत् सर्वं तेन वर्णाः प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥

वर्णपूर्वकमेतद्वि पदं ज्ञेयं सदा बुधैः ।

पदैस्तु निर्मितं वाक्यं क्रियाकारकतयुतम् ॥ ९ ॥

ततो वाक्यान्महावाक्यं वेदाः साङ्गा ह्यनुकमात् ।

व्यक्तास्ते ध्वनितः सर्वे ततो गान्धर्वसम्भवः ॥ १० ॥

ध्वनियोनिः परा ज्ञेया ध्वनिः सर्वस्य कारणम् ।

आकान्तं ध्वनिना सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ ११ ॥

ध्वनिस्तु द्विविधः प्रोक्तो न्यक्ताव्यक्तविभागतः ।

वर्णोपलम्भनाद् व्यक्तो देशीमुखमुपागतः ॥ १२ ॥

इति देशुत्पत्तिप्रकरणम् ।

अचलायाल्लगोपालैः क्षितिपालैर्निजेच्छया ।

गीयते सानुरागेण स्वदेशे देशिरुच्यते ॥ १३ ॥

निबद्धेभ्यानिबद्धैश्च मार्गोज्ञं द्विविधो मतः ।

आह्लापादि(१)निबन्धो यः स च मार्गः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥

१० एवमप्रकारो देशी यः ज्ञातव्या गीतकोविदैः ।

एवमेतन्मया प्रोक्तं देश्या उत्पत्तिरक्षणम् ॥ १५ ॥

इति देशीरक्षणम् ।

इदानीं सम्प्रक्षयामि नादलक्षणमुत्तमम् ।

न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वराः ॥ १६ ॥

१. २. 'न्य', ३. 'यु' ल. पाठः.

* ✓ 'वर्णयन्ति' इति पाठः स्यात् ।

न नादेन विना नृत्तं तस्मान्नादात्मकं जगत् ।

नादरूपैः स्मृतौ ब्रह्मा नादरूपो जनार्दनः ॥ १७ ॥

नादरूपा परा शक्तिर्नादरूपो महेश्वरः ।

यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिषु यः स्मृतः ॥ १८ ॥

तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद् बह्निस्तमुद्रमः ।

बह्निमाकृतसंयोगाद्वादः समुपजायते ॥ १९ ॥

नादादुत्पद्यते विन्दुर्नोदात् सर्वं च आद्यमयम् ।

इति केचित् ।

कन्दस्थानस्तमुत्थो दिग्भ्य च पञ्चविधो भवेत् ॥ २० ॥

सूक्ष्मशैवातिसूक्ष्मश्च समीरः सञ्चरन्नधः ।

ऊर्ध्वं च कुरुते सर्वो नादपद्धतिसुखताम् ॥ २१ ॥

इत्यन्ये वदन्ति ।

नकारः प्राण इत्याहुर्देकारश्चानलौ मतः ।

नादस्य द्विराद्यौर्ज्यं पञ्चविधो भवेत् ॥ २२ ॥

नादौर्ज्यं नदत्तेर्धौतोः स च पञ्चविधो भवेत् ।

सूक्ष्मशैवातिसूक्ष्मश्च व्यक्तोऽव्यक्तश्च कृत्रिमः ॥ २३ ॥

सूक्ष्मो नादो गुहावासी हृदये चातिसूक्ष्मकः ।

कण्ठमध्ये स्थितो व्यक्तः अव्यक्तरत्नापुर्देशके ॥ २४ ॥

कृत्रिमो मुखदेशे तु ज्ञेयः पञ्चविधो बुधैः ।

इति तावन्मया प्रोक्ता नादोत्पत्तिर्मनोहरौ ॥ २५ ॥

इति नादोत्पत्तिः ।

इदानीं तु प्रवक्ष्यामि श्रुतीनां च विनिश्चयम् ।

१६. १. २२ { श्रु अवगो चारय धातोः क्तिन्प्रत्ययसमुद्भवः ॥ २६ ॥
श्रुतिशब्दः प्रसाध्योऽयं शब्ददर्शनीयमाधनः ।

श्रुयन्त इति श्रुतयः । सा चैकानेका वा । तत्रैकैव
श्रुतिरिति । तथाच — तत्रादौ तावद्विहामिपवनसंयोगात्
पुरुषप्रयत्नप्रेरितोर्ध्वं नाभिरूर्ध्वोकारवेशमाकामद् धूमवत् सो-
पानपदकमेव पवनेच्छया आहाहरोद्भवतर्भूतपूरणप्राप्तिनिपा-
र्यापाद्यतया (?) श्रुत्यादिभेदाभिन्नः प्रतिभास इति मामकीयं
॥ मतम् ॥ अन्ये पुनर्हिप्रकाराः श्रुतीर्मन्यन्ते । कथम् । स्वरा-
न्त(र)विभागात् । तथाच विश्वासः—

१६. १. २२ { श्रवणेन्द्रियप्राप्तत्वाद् ध्वनिरेव श्रुतिर्मवेत् ।
सा चैकपि द्विधा ज्ञेया स्वरान्तरविभागात् ॥
नियतश्रुतिसंस्थानाद् गीयन्ते सप्त गीतिषु
तस्मात् स्वरगता ज्ञेयाः श्रुतयः श्रुतेर्वेदिभिः ॥
अन्तःश्रुतिर्वेदतिन्यो ह्यन्तरश्रुतयो मताः ।
एतासामपि वैश्वर्यं क्रियाप्रामविभागात् ॥

केचित्तु स्थानत्रयं (य)योगात् त्रिविधां श्रुतिं प्रति-
पद्यन्ते । अपरे त्वेन्द्रियैर्गुण्यत् त्रिविधां श्रुतिं मन्यन्ते ।
इन्द्रियैर्गुण्यं च त्रिविधं — सहजं बोधजम् अभिधातृजं
चेति । अपरे तु वातपित्तकफमल्लिपातभेदभिन्नां चतुर्विधां
श्रुतिं प्रतिपेक्षे । तथाचाहं चतुरः (?) —

श्रुति

“उच्चैस्तरो ध्वनी रुक्षो विज्ञेयो वातजो ध्रुवैः ।

गम्भीरो घन(नी ? शी ? लघु) ज्ञातव्यः पित्तजो ध्वनिः ॥

१. ७१

स्निग्धश्च सुकुमारश्च मधुरः कफजो ध्वनिः ।

प्रयाणां गुणसंयुक्तो विज्ञेयः सग्निपातजः ॥”

श्रुति

अपरे तु..... न्यादयो नवधा श्रुतिं प्रतिपद्यन्ते ॥ २७ ॥

तथाहि—

१. द्विश्रुतिस्त्रिश्रुतिश्चैव चतुःश्रुतिक एव च ।

२. स्वरप्रयोगः कर्तव्यो वंशे छिद्रगतो ध्रुवैः ॥ २८ ॥

भरतेनाप्युक्तं—

“द्विक(स्त्रि ? त्रि)कचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगताः स्वराः । १. ७२

इति तावन्मया प्रोक्ताः सर्वश्रुतयो नव ॥”

तत्र केचिन्मीमांसामांसलितधियो धीरा ह्यविशति-

श्रुती(यो ?)र्मन्वन्ते । केचन पुनः (षट्)षष्टिभेदभिन्नाः श्रु-

तय इति मन्यन्ते । अन्ये पुनरानन्त्यं कर्मयन्ति श्रुतीनाम् ।

यथाच्चाह कोइलः—

“ह्यविशति केचिदुदाहरन्ति (श्रुतीः)श्रुतिज्ञानविचारदक्षाः ।

षट्षष्टिभिन्नाः खलु केचिदास्तामानन्त्यमेव प्रतिपादयन्ति ॥”

ननु श्रुतेः किं मानम् । उच्यते । पञ्चमस्य श्रुत्यु-

त्कर्षापकर्षाभ्यां नार्द्धवादायतत्वाद्वा यदन्तरं (तु ? तत्) प्रमा-

(णां ? णं) श्रु(ति ? ते)रिति । इदानीं ह्यविशतिप्रकारतोया निद-

श्रुति

र्शनं यथा—दे वेणी तुल्यप्रमाणे तन्म्युपपादनं द्रष्टुमुर्च्छना

समे कृत्वा षड्जग्रामाश्रिते कार्ये । तयोर्मन्यतरस्यौ मध्यम-

दर्शिताः । इदानीं पट्पष्टिभेदभिन्नाः श्रुतयः कथ्यन्ते । मन्दु-
मध्यमतरेषु उरःकण्ठशिरसु त्रिषु स्थानेषु प्रत्ये (का ? कं) हा-
विशतिप्रकारतया भिद्यमानेषु श्रुतयो हि पट्पष्टिभेदभिन्ना
भवेन्निति केचिन्मन्यन्ते । अधुना श्रुतीनामानन्त्यं दर्श-
यामः ।

४
६
१००२

आनन्त्यं तु श्रुतीनां तु दर्शयन्ति विपश्चितः ।
यथा ध्वनिविशेषाणामानन्त्यं गगनोदरे ॥ २९ ॥
उत्तारग ? कण्ठ ? पृथुनोद्रेगजलराशिसमुद्भवाः ।
(किं) वन्तः प्रतिपद्यन्ते न तरङ्गपरम्पराः ॥ ३० ॥

इति श्रुतीनामानन्त्यं दर्शितम् ।

इदानीं श्रुतीनां तादात्म्यादिविकल्पः कथ्यते —

तादात्म्यं च विवर्तितं कार्यत्वं परिणामिता ।
अभिव्यञ्जकता चापि ध्रुवीनां परिकल्पने ॥ ३१ ॥

इदानीमेतदेव विवृणोति —

विशेषस्पर्शशून्यन्ताच्छ्रवणमिन्द्रियग्राह्यता ।
स्वरशब्दोस्तु तादात्म्यं जानिष्यक्तस्योरिज्ञानयोः ॥ ३२ ॥
नराणां च मूर्धं गच्छद् दर्पणे नृ विवर्तितम् ।
प्रतिभाति गगनम् (? गग) इ ध्रुविष्वेव विवर्तितम् ॥ ३३ ॥

६
१०२३

स्वरशब्दो

श्रुतीनां श्रुतिकार्यत्वमिति केचिद् वदन्ति हि ।
मृत्पिण्डदण्डकार्यत्वं धरत्येह यथा भवेत् ॥ ३४ ॥
श्रुतयः स्वररूपेण परीणमन्ति (?) न गन्धयः ।
परिणमन्ति (?) यथा धीरं दधिम्बेण सर्वथा ॥ ३५ ॥

सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वशान्तः सर्वशुद्धः सर्वशुद्धः सर्वशुद्धः ।

अथः ॥ यथा यद्वा ॥ अक्षयिण पञ्चदशः ॥ २६ ॥

इति मया प्रोक्तं श्रुतीनां च विद्वत्पुनः ।

॥ ३७ ॥ मन्त्रश्चैव चित्रश्चैव च दूषणम् ॥ ३७ ॥

निरा-न्यायधर्मानां (?) सामान्येनान्यवस्तुवत् सिद्धः ।)

॥ इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितेन गौडपादयोगसूत्रभाष्येन सूत्रं ॥ ३८ ॥

॥ १॥ भिक्षाभ्युत्थानं स्वर्गस्योत्तमं भिक्षता ।

॥ २४ ॥ विभेदाच्च तादात्म्यं नैव सिध्यति ॥ २४ ॥

निर्णयं श्रुत्वा तदासहस्रम् ।

विद्यया हि ज्ञानं हि आन्तिज्ञानं प्रसज्यते ॥ ४० ॥

यदि कदाचित् स्वस्थाने सम्भवेत्

सत्यं वाचं सदा विदुः सदा विदुः सदा विदुः ॥ ३३ ॥

॥ १ ॥) अथवा व्याप्तिग्रहणपूर्वकप्रमाणवत्तान् () ।

॥ ४३ ॥

5555

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

५५॥ १०॥ न च श्रुतीनां नैव सम्भवंतु ॥ ४३ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

$$E_{\text{eff}} = E_0 \left(1 - \frac{1}{2} \frac{v_{\text{eff}}^2}{c^2} \right) \quad (1)$$

१. (११' : ३३) मयः पक्षः सप्तः यः ।

॥ ४५ ॥

न(तु ? तु) श्रुतीनां द्वाविंशतिप्रकारता यत् त(दाप ?
दप्य)सङ्गतं. श्रुतीनां श्रुत्यवयवानां चानुल्लम्भान् । तदुक्तं—

कथं प्रतीतिश्च भवेदमुष्य।

नादी नभोघातकुलितश्रुतित्वात् ।

भवेदलक्षणावयवा श्रुतिस्तु

+++ नैवावयवी प्रतीता(?) ॥ ४५ ॥

तासां भवतीताः स्युः (कथ ? किय)न्तो मात्रकाः प्रती(?) ।

यदि द्वाविंशतिस्त्वानां व्यापारः कः क्रमोत्क्रमात् ॥ ४७

श्रुतीनां यद्यनन्त्यं च + निवार्यं प्रसज्यते(?) ।

एकत्वं वा भवेत् तस्यां मात्रकाणामसंशयम् ॥ ४८ ॥

मात्रका एव नो सन्ति कथं तासां विकल्पनम् ।

सति धर्मिणि धर्माणां (चाने ? सचे)त्वाहूर्मेनीधिजः ॥ ४९ ॥

++++ धर्माणः सम्प्लोडुष्याहूर्मेनीधिजः ।

सत्त्वामच्चे सदा गुणदोषाणां गुणौ तु यदा(?) ॥ ५० ॥

विनैव कारणं ता(ता ? स्ताः) स्वराणां कारणं यदि ।

भवेद्युः श्रुतयस्तासामादिर्नैप्येत कारणम् ॥ ५१ ॥

किञ्च प्रमाणमन्वते तमेऽपि यदि मात्रकाः ।

निहोतव्या(त ? त्व)दा रक्षा श्रुतीनामपि दुर्ल(भा ? भा) ॥

अप्रोच्यते —

अर्थापत्त्यानुमानेन प्रत्यक्षज्ञानतोऽपि वा ।

गृह्यमाने श्रुतयस्तावन् स्वरामिव्यक्तिहेतवः ॥ ५२ ॥

एतदेव स्पष्टीकरणार्थं प्रस्तावः दर्शयामि । तत्र
केचिद् दण्डप्रस्तावः दर्शयन्ति द्वाविंशत्यर्थः (१) श्रुतयो रेखा-
णामिति अन्ये तु वीणाप्रस्तावमाहुः । ययं पुनर्मण्डलप्रस्ताव
मूमः । तथाहि—निर्यगुर्ध्वं च पञ्च पञ्च रेखा इत्येकादश ।
उभयतो द्वाविंशतिः । एवं ग्रामद्वयेऽप्युपयोगिन्यः श्रुतय
इति दर्शिताः । तथा —

२ (विश्रुतिरिति कम्पादी (१) देवः पदजश्रुतिः ।
तदूर्ध्वं द्वे श्रु (सित्वातीत्यक्त्वा) तृतीयः कृष्णो मल (मः) ॥
ततश्चैकं श्रुतिं त्यक्त्वा गान्धारो द्विश्रुतिः स्मृतः ।
तदनु विश्रुतीत्यक्त्वा कर्णव्यो मध्यमस्वरः ॥ ५५ ॥
तदूर्ध्वं पञ्चमः कार्यः परित्यज्य श्रुतिप्रथमम् ।
श्रुतिद्वयं परित्यज्य कर्णव्यो धैर्यतस्ततः ॥ ५६ ॥
एकं श्रुतिं परित्यज्य निषादस्तदनन्तरम् ।
पदजग्रामसमुद्गत उक्तोऽसौ श्रुतिमण्डलः ॥ ५७ ॥

तथा पदजग्रामे श्रुतिमण्डलम् —

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि मध्यमश्रुतिमण्डलम् ।

(किं ज्ञेयं) यस्तिस्रो व्यतिक्रम्य मध्यमा मोक्षं चतुःश्रुतिः ॥

श्रुतिद्वयमतिक्रम्य तृतीयः पञ्चमो भवेत् ।

ततस्तिस्रो वानिहम्य चतुर्थो ध्वजो भवेत् ॥ ५९ ॥

ज्ञेयः (स्वः स्ते) कामतिक्रम्य निषादस्तु द्वितीयकः ।

श्रुतित्रयमतिक्रम्य ततः षड्जमनुर्थकः ॥ ६० ॥

ऋषभस्तु द्वयं त्यक्त्वा तृतीयः परलो भवेत् ।

श्रुतिमेकमतिक्रम्य गान्धारः स्वाद् द्वितीयकः ॥ ६१ ॥

मध्यमग्रामे श्रुतिमण्डलम् —

प

म

म

प

म

म

म

भरतस्तु पुनर्केवभादिश्रुतिमण्डलं दर्शयति । किमत्र कारणम् । उच्यते । ग्रामहरेः षड्जमनुर्थकत्वेनाप्रतिषादनार्थम् । यदा ग्रामहरेः षड्जमनुर्थकत्वात् ग्रामण्या भवतः । अन्यस्वरास्तेऽस्तद्व्यसरा इति ।

इति तावन्मया प्रोक्ताः श्रुतयो ग्राममन्त्रिणाः ।

इति श्रुतिवचनम्

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि त्वराणां न विनिश्चयम् ॥ ६२ ॥

तत्रादी स्वरशब्दस्य व्युत्पत्तिरिह कथ्यते ।

(६) १. २६ { राज्ञ दीताविति धानोः स्वशब्दपूर्वकस्य च ॥ १३ ॥
स्वयं यो राजते यस्मान् तस्मादेव स्वरः स्मृतः ।

(तदः न) नु स्वर इति किम् । उप्यते । राजजन्-
(रोः को) ध्वनिः स्वर इति । तथाचाह कोहलः —

॥ आत्मच्छया महितत्वाद् वायुरयमभिधार्यते । ॥
नाडीभिस्तौ तथाकाशे ध्वनिर्गन्तः स्वरः स्मृतः ॥

ननु स्वर एव स्या(जेऽदे)कोऽनेको वा व्यापको-
ऽव्यापको वा नित्योऽनित्यो वा (स्यात्) । अत्रोच्यते —
एकोऽनेको व्यापको नित्यश्चेति । तत्र निष्कलरूपैकः स्वरः
षड्जादिरूपेणानेकः स्वरः । तथाचाह कोहलः —

॥ जातिभाषादिसंयोगादनन्तः कीर्तितः स्वरः ।
नादेर्युल्लसत्तल्लमिति (क ? कु) नौ योज्यो रसेर्ध्वपि ॥
इति । नित्योऽविनाशी । व्यापकः सर्वगतः । तथाचाह
कोहलः —

“उर्ध्वनाडीप्रवहेन सर्वमिति निघट्टनात् ।

मूर्धितो ध्वनिश्च मूर्धः स्वरोऽज्ञो व्यापकः परः ॥”

ननु षड्जादीनां कथं स्वरत्वं व्यञ्जयन्त्वात् । यदि व्यञ्ज-
नानां स्वरत्वमभिधीयते, तदानीं कार्द्वीनामेषास्तु स्वरत्वम् ।
अत्रोच्यते । असाधारणत्वात् षड्जादीनामेव स्वरत्वं न क्वदी-
नामिति । ननु षड्जादीनामसाधारणत्वं कथम् । आसौष-
दंशात् षड्जादीनामसाधारणत्वम् । तथाचाह कोहलः,
महेश्वरः —

संस्कृतम्

“पट्टां वदति मयूरः कपभं चातकी वदेत् ।
अजा वदति गान्धारं कौशो वदति मध्यमम् ॥
पुष्पसाधारणे काले कोकिलः पञ्चमं वदेत् ।
प्रादुर्गकाले तु सम्प्राप्ते धैवतं ददुरो वदेत् ॥
सर्वे(ताः) दा) च तथा रेखि । निषादं वदते गजः ।”

यद्वा (दुः) ऊर्ध्वध्वनिगामित्वेन पट्टजादीनामिव साधारणत्वम् इति अथवा पट्टजादयः स्वरा न भवन्ति, आकारादय एव स्वराः । पट्टजादयस्तु तेषामाकारादीनामुच्चारणार्थम् इति । ननु चतुर्दशानां स्वराणां मध्ये आकारादीनां कथं ग्रहणम् । सत्यमुक्तम् । एतेषामसाधारणत्वेन ग्रहणं कृतम् । असाधारणत्वं कैतेषामूर्ध्वध्वनिगामित्वेन । यद्वा पट्टजादीनां व्यञ्जनानां स्वरत्वमुक्तम् । न(नुः) सङ्केतमात्रमेतदुक्तं भवति । आचार्याणां परिभाषेत्यर्थः ।

इदानीमवसरप्राप्तं चा(युतुः)तुर्विधं स्वराणां दर्शयामि । तद्यथा — वदनाद् वादी स्वामिवत् । संवदनात् संवादी अमात्यवत् । अनुवदनावनुवादी परिजनवत् । विवदनाद् विवादी शत्रुवत् । ननु वदनादिकं प्राणिधर्मः कथमचेतनानां स्वराणां सम्भवति । सत्यमुक्तम् । वदनं हि नामात्र प्रतिपादकत्वं विवक्षितं, न वचनमिति । किं तत् प्रतिपादयति । गगस्य रागत्वं जनयति । त्रि(र्तेः) के) च वादीनः स्वराः ससैव । स च वाद्यशब्दः (दाः) दश)विधो योदध्यः ।

१. १२

१. 'सन्दर्भे' ख. पाठः.

• इह सर्वत्र वदतिस्थाने वर्तितध्वनौ दृश्यते समानतन्त्रे ।

वादिमण्डलं यथा — तरिगमपधनी । संवादिनस्तु पुनः सम-
 धुतिकत्वे सति त्रयोदश मवान्तरत्वेनावबोधन्याः । किं तत्
 संवादि(नी ?)त्वं नाम । षट् वादिस्वरेण रागस्य रागात्वं जनि-
 तं तन्निर्वाहकत्वे नाम संवादित्वम् । संवादिमण्डलं (मण्डलं ?)
 यथा —

म रि — नि
 य रि य — नि
 म म — य

मि ग म प य

म रि म प य मि ग म प य मि ग

इति संवादिमण्डलम् । (संवादिप्रयोगो यथा — यस्मिन्
 गतिं योऽशब्देन परिकल्पितः षट्जस्तस्य स्थाने मध्यमः
 क्रियमाणो रागहा न भवेत् । यस्मिन् स्थाने मूर्छनावशान्म-
 ध्यमः प्रयुक्तः अस्मिन् स्थाने क्रियमाणः षट्जो जातिरागहा
 न भवेत् । षट्जपञ्चमयोः स्थाने पञ्चमषट्जौ प्रयुज्यमानौ
 जातिरागहानिकरौ न भवतः । एवम् ऋषभधैवतयोः स्थाने
 धैवतर्षभौ प्रयुज्यमानौ जातिरागविनाशकौ न भवतः । एवं
 गान्धारनिषादयोः स्थाने निषादगान्धारी । (कंकु ? कप)मस्य
 धैवतांशत्वेन (रेवर्गुत्त ? धैवत)स्य ऋषभांशत्वेन तदुभयराग-
 जनन्याश्चर्षभजातेर्ऋषभांशपरिग्रहात् परस्परसम्बन्धौ च प्रयु-
 ज्यमानौ जातिरागविनाशकौ न भवतः) अनुवादित्वं च पुन-

१. 'सा', २. 'र', ३. 'नी', ४. 'री' ल. पाठः.
 ५. 'धी' क. पाठः

रेकश्रुत्यन्तरहीनत्वेन स्यात् । ननु किं (स्त्वन् 'भद') नुवादि-
त्वम् । यत् संवादिना रागस्य रागत्वं संपादिनं तत्प्रतिपा-
(दि 'दकं) नामानुवादित्वम् । यथा —

१६

१७

अनुवादिप्रयोगो यथा — पट्टजस्थाने ऋषभः ऋषभस्थाने
पट्टजः प्रयुज्यमानः स्वरूपं भजन् जातिरागहा न भवति ।
पञ्चमस्य स्थाने धैवतः प्रयुज्यमानो धैवतस्य स्थाने पञ्चमः
प्रयुज्यमानो रागहा न भवेत् । पट्टजस्थाने धैवतः प्रयुज्य-
मानो धैवतस्थाने पट्टजः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो
न भवति । पञ्चमस्थाने ऋषभः प्रयुज्यमानः ऋषभस्थाने
पञ्चमः प्रयुज्यमानो जातिरागहा न भवेत् । इदानीं गान्धार-
निषादयोरैकश्रुत्यन्तरहीनत्वेनानुवादित्वे प्राप्ते अन्तरत्वाद्
विवादित्वमुक्तम् । किं तद् विवादित्वं नाम । वाद्यादिभिः
स्वरैर्बद् रागस्य वादित्वं संवादित्वमनुवादित्वं प्राप्ते, तद्विनाश-
कत्वं नाम विवादित्वम् । विवादिमण्डलं यथा —

१. 'धृतिर्ही' क. पय. २. 'मन्ध', ३. 'तम्य स्ता'

ग	—	—	—
—	—	—	—
ग	—	—	—
—	—	—	—
ग	—	—	—
—	—	—	—
ग	—	—	—
—	—	—	—

विवादिप्रयोगो यथा — कर्षभस्थाने गान्धारः प्रयुज्यमानो
गान्धारस्थाने पञ्चमः कर्षभः प्रयुज्यमानो तानिरागहानिकरो
भवेत् । धैवतस्थाने नन्यादः प्रयुज्यमानो (जा)निरागहानिकरो
भवेत् । इति बह्वजधामे ।

इदानीं मध्यमग्रामे वादित्वं संवादित्वमनुवादित्वं च
प्रदर्शयते । तत्र वादिनो मध्यमादिरवराः । सप्तनवकत्रयोद-
शान्ताः संवादिनः । एकध्रुत्वन्तरहीनादनुवादिनः । श्रान्तगौ
तु स्वर्गो विवादिनी । मध्यमग्रामे वादिमण्डलं — ग प ध
नि स रि ग । संवादिमण्डलं यथा —

ग	—	—	—
—	—	—	—
ग	—	—	—
—	—	—	—
ग	—	—	—
—	—	—	—
ग	—	—	—
—	—	—	—

मध्यमप्राप्ते अनुवादिमण्डलं यथा —

Figure 1 illustrates the experimental setup. A participant is seated at a table, looking at a screen. On the screen, there is a target (a small circle) and a starting point (a larger circle). A horizontal line connects the starting point to the target. A vertical line segment is shown below the horizontal line, representing the distance from the starting point to the target. The participant's hand is positioned at the starting point. The diagram is labeled with 'Target', 'Starting point', and 'Distance'.

मध्यमग्रामे विवादिसङ्गुलं यथा —

Figure 1 is a schematic representation of the experimental design. It shows a sequence of events: a subject is presented with a stimulus (a face), then a response is recorded (a button press), and finally, the subject is presented with a feedback stimulus (a face). The sequence is repeated for multiple trials.

इदानीं समविधस्वरयोगस्य नामानि कथ्यन्ते ।
आर्चिकं, गान्धिकं, सामिकं, स्वरान्तरम्, औदवं, षाडवं,
सम्पूर्णं चेति । तथाचाह नारदः —

१४. आर्थिको ग्राहिकऔन सामिकक्ष स्वरान्तरः

औदयं षाडयश्चैव सम्पूर्णश्चेति मासमः ॥

एकस्वरप्रयोगो (भि + हि) आधिकः सोऽभिधीयते ।

गाडिको दिस्वरो जेयस्त्रिस्वरञ्च सामिकः ॥

चतुःस्वरप्रयोगो हि कथितस्तु स्वरात्मकः ॥”

आह्वयः स्वयमेव धृतो यन्मात्रं तेनैवार्था धृतो मतः ।
उल्लङ्घितं धेयत इत्यर्थः (१) ।

निर्धुम्नित स्वराः सर्वे त्रिषादस्तेन व्यवहृते ॥ ५३ ॥

चतुःश्रुतिस्वरा विष्वादिधृतो अविषी मर्गः ।

वैश्यौ द्विधुतिकौ जेयो शूद्रौ चान्तरकी मर्गा ॥ ५५ ॥

वर्गाष्टकं तु सम्प्राप्य अकारादियशान्तकम् ।

वर्गमात्रसमायुक्तमुद्धरेत् स्वरसप्तकम् ॥ ५६ ॥

अष्टमस्य तृतीयं तु हरिषीजनमन्वितम् ।

आद्यं स्वरं स्वरचक्रम् उद्धरेत् न प्रवर्तनः ॥ ५७ ॥

सप्तमस्य द्वितीयं तु कामवीजनमन्वितम् ।

द्वितीयं तु स्वरं शिद्धिं ब्रह्मस्थानसमुद्भवम् ॥ ५८ ॥

द्वितीयस्यापि वर्गस्य तृतीयं विष्णुसंयुतम् ।

उद्धरेत् स्वरं नित्यं स्वरमन्दमनोहरम् ॥ ५९ ॥

पञ्चमस्य च वर्गस्य आन्त सप्ता यः शशिदमयुतम् ।

अविनष्टं विजानीयतन्मन्त्रं स्वर्गकामं लोभम ॥ ६० ॥

तथादिप्रथमोपेतं न्यास्य (१) सौर्विकं च पञ्चमम् ।

ज्योमसङ्गुधाराभ्यामुक्तमाष्टम्यान्तसमुद्भवम् ॥ ६१ ॥

पञ्चमस्यापि वर्गस्य चतुर्थी याः त्रिषादियसंयुतम् ।

क्षीवण्डहयसम्भूतमुद्धरेत् स्वरमुत्तमम् ॥ ६२ ॥

अकारान्तान्तसम्भिन्नं पञ्चमाभ्यं समुद्धरेत् ।

ब्रह्मस्थानसमुद्भूतं सुनारिध्वानमयुतम् ॥ ६३ ॥

१ इति ५८९ चित्तार्थविशेषणाय त्रिषादित् पञ्चमस्य सम्भाव्यते ।

आगमस्यं स्वरोच्चारमि(?)ति तावत् प्रदर्शितम् ।

अधुना सम्प्रवक्ष्यामि कुलवर्णोदिनिर्णयम् ॥ ७४ ॥

देवकुलसमुत्पन्नाः षड्जगान्धारमध्यमाः ।

पितृवंशसमुत्पन्नाः स्वरोऽस्ती पञ्चमः किल ॥ ७५ ॥

ऋषिवंशसमुत्पन्नौ स्वरा(दि ? दु)गमधैवतौ ।

असुराणां कुले जातो नि(पसा ? पा)दः स(नि)संज्ञितः ॥

शूद्रजानिसमुत्पन्नौ तान काकलस्यान्तरी^१ स्वरी(?) ।

पद्मपत्रप्रभः षड्ज ऋषभः शुक्रवर्णकः ॥ ७७ ॥

कनकाभस्तु गान्धारी मध्यमः कुन्दराशिभः ।

पञ्चमस्तु भवेत् कुण्डः पीनवर्णस्तु धैवतः ॥ ७८ ॥

निषादः सर्ववर्णोऽयं विज्ञेयः स्वस्वर्णकः ।

षड्जस्य दैवतं ब्रह्मा ऋषभो बह्मिदैवतः ॥ ७९ ॥

गान्धारी भारतीदेवो मध्यमो (मि ? इर)दैवतः ।

पञ्चमः शान्तवज्रस्तु धैवतो गणनायकः ॥ ८० ॥

निषादो भानुदैवस्तु इत्येने स्वर्गदैवतः ।

अग्निमीलः स्वरः षड्ज ऋषभो ब्रह्मधोदितः ॥ ८१ ॥

सोमेन गीतो गान्धारी विष्णुना मध्यमः स्वरः ।

पञ्चमस्तु स्वरो गीतो नागदेन सदात्मना ॥ ८२ ॥

धैवतश्च निषादश्च गीतो तुम्बुरुणा स्वरी ।

हासशृङ्गारयोः का(यै ? यौ) स्वरी मध्यमपञ्चमी ॥ ८३ ॥

षड्जर्षमौ तथा ज्यैषी वीर्यौद्राहुतेषु च ।
 गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ॥ ८४ ॥
 धैवतश्चापि कर्तव्यो बीभत्से सभयानके ।
 कण्ठादुत्तिष्ठते षड्ज ऋषभः शिरसः स्थितः ॥ ८५ ॥
 नासायाश्चैव गान्धार उरसो मध्यमः स्वरः ।
 उरसः शिखः कण्ठादुत्थितः पञ्चमः स्वरः ॥ ८६ ॥
 नासुदेशौत् समुत्पन्नो धैवतस्तु षड्स्थितिः ।
 निषादस्तु समुत्पन्नो विज्ञेयः सर्वसन्धितः ॥ ८७ ॥
 एवं स्वराणां विजानीयादुत्पन्नान् गीतसागरे ।
 महादेवमुखेऽहूतान् देशीमार्गे च संस्थितान् ॥ ८८ ॥

१११

अथ किमुच्यते ग्रामशब्देन । ननु कति ग्रामा
 भवन्ति ।

कस्मादुत्पद्यते ग्रामः किं वा तस्य प्रयोजनम् ।

अप्रोच्यते —

समूहवाचिनी ग्रामा स्वरध्वन्यादिसंयुता ॥ ८९ ॥

यथा कुटुम्बिनः सर्वे एकीभूत्वा वसन्ति हि ।
 सर्वलोकेषु स ग्रामो यत्र भित्त्वं व्यवस्थितः ॥ ९० ॥ ति :

षड्जमध्यमसंज्ञौ तु द्वौ ग्रामौ विधुतौ किल ।

गान्धारं नासुदौ मूले स तु मूर्ध्वर्त्तनीयते ॥ ९१ ॥

सामवेदात् स्वरा जाताः स्वरेभ्यो ग्रामसम्भवः ।

हावेती च इनी ज्यैषी षड्जमप्यमलक्षितौ ॥ ९२ ॥

प्रयोजनं च यथा — स्वरश्रुतिमूर्धेनालानजातिरागा-
णां व्यवस्थापनत्वं नाम प्रयोजनम् । ननु कथं षड्जमध्यम-
स्वराभ्यां ग्रामव्यपदेशः । उच्यते । असाधारणत्वेन ताभ्यां
ग्रामव्यपदेशः । असाधारणत्वं च देवकुलसमुत्पन्नत्वेन ।
तथाचाह नारदः —

“देवकुलसमुत्पन्नाः षड्जगान्वारमध्यमाः ।

एतेषां देवता ज्ञेया ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

१२९ । उभयोर्ग्रामयोर्मध्ये मुख्यत्वं कस्य गम्यते ।

१३० । षड्जवाहि च मुख्यत्वं गम्यते वचनान्मुनेः ॥”

एतदुक्तं भवति —

१३१ । हो ग्रामी विधुतौ लोके षड्जमध्यमरांजिनौ ।

ननु कथं दावेव ग्रामी । उच्यते । इह हि हिस्वर-
प्रयोगमूलप्रयोगवशाद् हो ग्रामावुपन्वसौ ।

१३२ । जातिभिः श्रुतिमिश्रैव स्वरा ग्रामत्वमागताः ॥ १३३ ॥

तत्र जातिभिः शुद्धाभिः श्रुतिमिश्र नातिकाभिः(?) । तस्मात्
शुद्धासु जातिषु विकृतासु च ये स्वराः सन्ति तेषां स्वराणां
श्रुतिष्वेकत्वात् किं स्यादुत्कर्षापकर्षाभ्यां संकीर्णत्वेन च स्वरा
ग्रामत्वमागताः । तत्र शुद्धाभिः षड्भिः षड्जो विकृताभिर्म-
ध्यम इति द्वाभ्यां च संकीर्णौ जाताः । ताभ्यां रागसंभवेति(?)
ग्रामान्यत्वाज्जातिरागान्यस्यम् ।

इदानीमिव स्वराः प्राप्ताः(?) मूर्धेनाः कथ्यन्ते । ननु
मूर्धेनाशब्दस्य व्युत्पत्तिः कीदृशी । लक्षणं च कीदृशं

तस्य । उच्यते । मूर्छना — (मा ?) व्युत्पत्तिः — ‘मूर्छा मोह-
समुच्छ्राययोः’.

सि. ११२

मूर्छते (?) येन गगो हि मूर्छनेत्यभिर्निशिता ।
आगेहृणावगेहृणाक्रमेण स्वस्वसमकम् ॥ १४ ॥

मूर्छनाशब्दश्चाप्यं हि विज्ञेयं तद्विचक्षणेः ।

सा च मूर्छना द्विविधा सप्तस्वरमूर्छना द्वादशस्वर-
मूर्छना चेति । तत्र सप्तस्वरमूर्छना चतुर्विधा पूर्णा पाड्या
औड्यिता साधारणा चेति । तत्र सप्तभिः स्वरैर्वा गीयते
सा पूर्णा । षड्भिः स्वरैर्वा गीयते सा पाड्या । पञ्चभिः
स्वरैर्वा गीयते सा औड्यिता । काकल्यैरन्तरस्वरैर्वा गीयते
सा साधारणा ।

इदानीं मूर्छनामण्डलमुच्यते । तत्र परिवाट्याहित-
त्वेन प्रवृत्तास्ताः चत्वारः सप्तस्वराणां मूर्छनानां प्रतिग्राम-
मेकोनपञ्चाशत् स्वराः कोष्ठम् भवन्ति । तद्यथा —

एकोना खण्डू (?) पञ्चाशत् कर्तव्याः स्वरसंयुताः ॥ १५ ॥

तिर्यगूर्ध्वं च रेखाभिगृह्यभिर्लेख्य कोष्ठकाः ।

तत्र स नि ध प म ग गीत्याद्याः सप्त षड्जग्रामे ।
मगरिमनिधयाद्याः सप्त मध्यमग्रामे । (ति ?) तिर्यगूर्ध्वगा अवि
स्वरास्तिर्यक् कार्याः । तद्यथा — निधपमगरिसा इति षड्ज-

१. ‘वा’, २. ‘वि’ ल. पाठः.

“ इदानीन्त्यसंख्या ” इति पाठः स्पष्टः ।

ग्रामे । गरितनिधपमा उर्ध्वा मध्यमग्रामे । एवं तावदुभयप्रा-
मिकयश्चतुर्दश मूर्तेनाः सम्पूर्णाः— सरिगमपधनि । निसरि-
गमपध । धनिसरिगमप । पधनिसरिगम । मपधनिसरिग ।
गमपधनिसरि । रिगमपधनिस इति षड्जग्रामे । मपधनि-
सरिग । गमपधनिसरि । रिगमपधनिस । सरिगमपधनि । निस-
सरिगमपध । धनिसरिगमप । पधनिसरिगम । इति मध्यम-
ग्रामे । मूर्तेनामष्टलम् —

न	ध	प	म	रि	ग
ध	प	म	रि	ग	न
प	म	रि	ग	न	ध
म	रि	ग	न	ध	प
रि	ग	न	ध	प	म
ग	न	ध	प	म	रि

इति षड्जग्रामे
मूर्तेनामष्टलम् ।

रि	ग	न	ध	प	म
ग	न	ध	प	म	रि
न	ध	प	म	रि	ग
ध	प	म	रि	ग	न
प	म	रि	ग	न	ध
म	रि	ग	न	ध	प

इति मध्यमग्रामे
मूर्तेनामष्टलम् ।

एवं तावदुभयप्रामिकयश्चतुर्दशमूर्तेनाः सम्पूर्णाः
कथिताः । इदानीं तासां नामानि कथ्यन्ते—

पट्टजे चोत्तरमदा स्याजिषादे रजनी स्मृता ॥ १६ ॥

धेवते चोत्तरा ज्ञेया शुद्धपट्टजा च पञ्चमे ।

मध्यमे मत्सरी ज्ञेया गान्धारे चाश्रुक्रान्तिका ॥ १७ ॥

ऋषभेण च विज्ञेयाः सप्तमी च भिरुद्धता च (१) ।

पट्टप्रामाथिना तोषं (१) विज्ञेयाः सप्त मूर्त्तनाः ॥ १८ ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्राममूर्त्तनाः ।

मध्यमेन च मौर्वीरी गान्धारे हरिणाह्वया ॥ १९ ॥

मूर्त्तना शुद्धमध्य (१) पट्टजे स्याजिषादे चैव मारजिका ।

पौरवी धेव(तो ? ते) ज्ञे(यो ? या) इत्येक पञ्चमे तथा ॥

इति तावन्मया प्रोक्ता मध्यमग्राममूर्त्तनाः ।

भ्यात क्लोषनता चैव ऋषभेर्भेत् + + + ॥ २० ॥

पट्स्वरैः षाडजा ज्ञेया औदुवा पञ्चभिः स्वरैः ।

षाडवौष्टी च ता(नां ? सां) च (१) व्युत्पत्तिश्च निगद्यते ॥

पट्स्वरा अवन्ति रक्षन्ति ये ते (१) ।

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि षाडवौडवमूर्त्तनाः ।

उडयो नक्षत्राणि गच्छन्ति यस्मिन्नाकाशे तदाकाश-
माडवम् । तेन पञ्चसंख्या लक्ष्यते ।

पञ्चमं हि मद्राभूतं तत्स्या संख्या च विद्यते ॥ २० ॥

यस्य तदीदृशितं षाडवस्वराः तेषां प्रयोगः षाडवः । तार-
कादितच् प्रत्ययः ।

षाडवं पट्स्वरं ज्ञेयं लक्षणं सप्तधा मतम् ।

(इत्ये(ए)कोनपञ्चाशत्सं(ख्या)क्यं) तज्ज्ञेयं गीतवेदिभिः ॥

एतत् पूर्ववदितम् मध्यमग्राममूर्त्तनास्यष्टशतानुपूर्वात् गान्धाराग्रामसिद्धं
शान्तनयम् ऋषभनामादर्शनात् षाडवं तद्वाचकस्य मध्यमं ज्ञेयं सप्तपञ्चमे ।

पञ्चस्वरमौडुवितं पञ्चचा लक्षणं स्मृतम् ।

पञ्चविंशच्च संख्यं हि आचार्यैर्यदुदाहृतम् ॥ १०५ ॥

पद्मकपमौ पञ्चमनिपादैः पद्मग्रामिकाः पाठवाः ।

पद्मकपमगान्धारिहीना मध्यमग्रामे पाठवाः 'संवादिहोपा-
दौडुवितत्वमिति' वचनात् संवादिस्वराभ्यामौडुवितत्वं प्राप्त-
मिति प्रायिकं । कदाचिदनुवादिस्वराभ्यामौडुवितत्वं प्राप्तमिति
प्रायिकं । (कदाचिदनुवादिस्वराभ्यामौडुवितत्वं प्राप्तमिति प्रा-
यिकं ?) कदाचिदनुवादिस्वराभ्यामौडुवितत्वं भवत्येव । यथा
पञ्चमकपमयोः पद्मग्रामे मध्यमग्रामे वैदतकपमयोरिति
पञ्चमपद्मविहीनो द्विधुतिकार्या तथा विहीनाश्च पञ्चम-
कपमविहीनं चौडुवितौ भवति । पद्मग्रामे वैदतकपमविहीनो
द्विधुतिकार्या विहीने ता द्वेया पञ्चमस्वरकर्ता स्थाना (?)
भवन्ति खलु मध्यमग्रामे । इदानीमे(व ? त)देव प्रस्तारेण
दर्शयति । तद्यथा — पद्महीनाः पाठवाः निषेधमगारि ।

धर्ममगारि । पमगारिनिध । मगगिनिधप । गरिनिधपम ।
रिनिधपमग । निधर्ममगारि । कपमहीनाः — निषधमगस ।
धपमगसनि । पमगसनिध । मगमनिधप । गसनिधपम ।
सनिधपमग । निधपमगस । सममपपनि । निरिममध ।
धनिरिमम । मधनिरिम । ममधनिरि । रिगमधनि । (स्वर ? तप)-
हीनाः । मरिममध । धमरिमम । पधमरिम । मपधत्तरि । रि-
मपधत । निगहीना । सममधनि । निरिममध । धनिसमम ।
मधनिसम । ममधनिस । परिहीना योताः । मध्यमग्रामे

१. 'वि' क. पाठः. २. 'मयोः पद्मग्रामे', २., ४., ५.

'धा' क. पाठः.

पद्मकपमौ पञ्चमनिपादैः पद्मग्रामिकाः पाठवाः ।

वत्वात् (१) । मपधनिरिम । गमपधनिरि । रिगमपधनि । निरिम-
मपध । धनिरिममप । (पधनिरिमम) षड्जहीनाः । मपधनिसग ।
गमपधनिस । मगमपधनि । निसगमपध । धनिसगमप । पध-
निसगम । रिहीनाः । मपधनिसरि । रिमपधनिस । सरिमपधनि ।
निसरिमपध । धनिसरिमप । पधनिसरिम । गहीनाः । मप-
नि(घाँस)ग । गमपधनिस । सगमपधनि । निसगमप । पधनिसगम ।
धरिहीनाः । मपधनिसरि । रिमपधनिस । सरिमपध । धसरिमप ।
पधसरिम । निगहीनाः । इत्यौदुविताः ।

ननु मूर्धनात्तानयोः को भेदः उच्यते । मूर्धनात्तान-
योनुत्पत्त्यन्तरत्वमिति विशिष्टं (१) एतन्मातङ्गम् । सं-
हस्योके तु मूर्धनात् (तन्) योभेद(स्य) प्रतिपादितत्वात् । तत्र
कथम् । मूर्धनारोहकमेण तानोऽजरोहकमेण भवतीति भेदः ।

अधुना तानानां वक्ष्यमाणानि कथ्यन्ते —

अग्निष्टोमोऽयमग्निष्टोमो वाजपेयोऽथ षोडशी ।

पुण्डरीकोऽयमेवञ्च राजनृपश्च सप्तमः ॥ १०९ ॥

इति षड्जहीनपाठवताननामानि । स्वरसृष्टिः (१) ।

सुहृद्वहः + सुवर्णश्च गोस्रवश्च महाव्रतः ।

विश्वजितुं बहुयज्ञश्च प्राजापत्यस्तथैव च ॥ ११० ॥

इति कर्षभहीनपाठवताननामानि ।

अश्वक्रान्तो रथाक्रान्तो त्रिष्णुक्रान्तस्तथैव च ।

मूर्ध्वक्रान्तो गजक्रान्तो वल्लीनामवज्रकौ ॥ १११ ॥

इति पञ्चमहीनपाठवताननामानि ।

१. 'गी' क. पाठः. २. 'गी' ल. पाठः. ३. 'जी' क. पाठः.

४. 'हमेत' क. पाठः.

वातुर्मासिकमंशश्च इक्षुश्चैवेत्येकस्तथा ।

सौत्रामण्यश्च पित्रा च उद्भिद्यामश्च सप्तमः ॥ १०९ ॥

इति निषादहीनषाडवताननामानि । इति षड्जग्रामे षाडव-
ताननामानि अष्टाविंशतिः ।

सावित्री चायसावित्री सर्वतोभद्र एव च ।

सर्वो यजनसंज्ञश्च तथा वैकुण्ठवायनः ॥ ११० ॥

इति मध्यमग्रामे षड्जहीनताननामानि ।

अग्निचिद् द्वादशाहश्च उषांशुः सोम एव च ।

अश्वप्रतिग्रहोदहीस्तथाभ्युदय इत्यपि(?) ॥ १११ ॥

इति ऋषभहीन(तान)नामानि ।

सर्वस्वदक्षिणो दीक्षा सोमः समिधसंज्ञकः ।

स्वाहाकारश्च नूनश्च तथा गोदोहनस्तथा ॥ ११२ ॥

इति गान्धारहीनताननामानि । इति मध्यमग्रामे एकविंशतिः
षाडव(तान)नामानि । इत्येवमुभयग्रामाश्रिता(ये न्ये)कीन-
पञ्चाशत्ताननामानि ।

इत्तरुयः पुरुषमेघश्च ह्येनो यज इत्युक्तथा ।

अङ्गिराः कंससंज्ञश्च षड्जग्रामेऽपि श्रीडवाः ॥ ११३ ॥

(इति) षड्जपञ्चमहीनताननामानि ।

अग्निष्टोमोऽथ दर्शश्च नादी वै पूर्वमासिकः ।

अश्वप्रतिग्रहो रात्रिस्तथा कीभरतो मतः ॥ ११४ ॥

इति गान्धारनिषादहीनताननामानि ।

सौभाम्यकश्च शारीरी शारिकृत् पुष्टिकृत् तथा ।

वैनतेयो भवेदेव उषाटनत्रशीकृत् ॥ ११५ ॥

इति पञ्च(म) ऋषभहीनताननामानि । इति षड्जग्रामे औदु-
वितताननामानि एकविंशतिः ।

त्रैलोक्यमोहनो धीरः कन्दर्पबलशासनः ।

शङ्खपूगो गजच्छायो रौद्रोऽसौ विष्णुविक्रमः ॥ ११६ ॥

(इति) मध्यमग्रामे धैर्याप्रकृषभहीनौदुवितताननामानि ।

भैरवः कामदक्षैव आकुष्टोऽज्जश्च पालकः ।

सृष्टिकृद् वर्षकान्तारः सप्तमो रक्षितः स्मृतः ॥ ११७ ॥

इति मध्यमग्रामे औदुवितताननामानि चतुर्दश । उभयग्रामि-
क्यौदुविताः पञ्चविंशद् भवन्ति । षाड्जवा औदुविताश्च मि-
लित्वा चोभयग्रामिकास्तानचतुरशीतिर्भवन्ति ।

इदानीं साधारणकृता मूर्छनास्तु ख्यातुमाह — सा-
धारणस्वरी निषदगान्धारवन्ती । तदादिकृता तत्रैवान्तर्भूता
साधारणमूर्छना भवति । कुतः । स्वरात्मकत्वान्मूर्छनानां
तानासाधारणतापि साधारणेनैव गतार्था ।

इत्येवं च मया प्रोक्ता मूर्छनास्तु चतुर्विधाः ।

कथमेषां तानानां प्रयोगः कार्य इति । उच्यते । द्वि-
विधस्तानप्रयोगः प्रवेशेन निग्रहेण च । प्रवेशो ऋषभा-
पेक्षया षड्जस्वापरीभूतस्य लोपनीयस्य विप्रकर्षपीडनम् ।
ऋषभापाददानम् इति यावत् । इति विप्रकर्षेण प्रवेशेन । मा-
र्दवेन यथा — तस्यैव षड्जस्य निषादपेक्षया उत्तरीभूतस्य
मार्दवं शिथिलीकरणं निषादपादानं (१) प्रवेश इति द्विविधं
प्रवेशनम् । निग्रहस्त्वनन्तरः स्वपरित्यागात्पदं दर्शनम् ।
प्रयोगस्तु यथा — सासागनिषापापामौरि । नवाचाह भरतः —

“द्विविधा तानक्रिया तन्त्र्याः प्रवेशने निग्रहस्तथा ।”

तत्र प्रवेशनम् अधरस्वरप्रकर्षादुच्चरस्वरमार्धवाद्वा । निग्रह-
त्वाद् संस्पर्शः । कुतः, मध्यमसप्तकस्याविनाशित्वादित्यर्थः ।

ननु त्रिषु स्थानेषु स्वरप्रयोग इत्युक्तम् । कारीपि ^{३५}
स्थाने तत्र कतमं स्वरसप्तकमवलम्ब्य मूर्तना कार्येति चे संशे-
रते तान् प्रत्याह—मध्यमसप्तकेन मूर्तनानिर्देशो ताव(१) म-
न्द्रतारसंसिद्ध्यर्थम् । दत्तिलेनाप्युक्तं —

॥“तानक्रिया द्विधा तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहान् तथा ।

॥प्रवेशो ध्वनिसादृश्यमसंस्पर्शस्तु निग्रहः ॥”

भरतेनाप्युक्तम् — मध्यमस्थरेण मूर्तनानिर्देशो मन्त्रस्य-
नाशित्वान्मध्यमस्य निग्रहे परिग्रहे वा । ननु पाठत्रौद्विविदे
क्रियमाणे मूर्तनाप्रत्यभिज्ञानमस्ति वा नवा । अस्यैव मूर्तना-
प्रत्यभिज्ञानमिति । तथाचाह दत्तिलः —

“एवं कृतेऽपि तानत्रे गणयित्वा विनाशनम् ।

विषते तावतिष्येपा मूर्तनेत्यवधारयेत् ॥”

इदं तु प्रयोक्तृश्रोतृमुत्तार्थमेव मूर्तनातानान्यत्वमु-
क्तम् । मानाप्रयोजनमपि त्रिस्थानप्राप्त्यर्थमित्युक्तम् । ननु
मध्यमसप्तकेन मूर्तनानिर्देशः कियते यदि तदा किमुक्तं म-
ध्यमेन स्वरणेति । सत्यमुक्तम् । स्वरजालपेक्षया एकवच-
नेनम् । कर्ण्ये स्वरं मूर्तना कार्येति भावः । द्विगमग्रहणं च श-
रीरे अप्रकीर्तितः तस्यापि स्थानस्य लानार्थम् । ननु प्रथ-
मायां सप्तम्यां च मूर्तनायां षड्जलुप्ते रिगमपचनीति एक-

१. 'न' वाच्यमिति युक्तम् । ननु वाच्यमप्यस्य न, २. 'न'।

मेव रूपं भवति । तत्र न जायते विदोषः । सत्त्वं, भेदो नास्ति ।
 वस्तुमान्ने पुनरस्येव भेदः । मन्द्रतारकृतो भेदः । ननु मूर्छ-
 नास्तावत् जातिगोप्ययोगिन्य इति युक्तं तासां कथनम् ।
 तानास्तु कुक्षोपयुज्यन्ते । उच्यते । द्वयोर्ग्रामयोर्जातिरागा-
 न्यत्वप्रतिपादनार्थं प्रयोगस्तानानाम् । यद्वा नक्षोपयुज्यन्ते-
 स्यादसिद्ध्यर्थं (१) प्रयोगस्तानानाम् । कूटतानानां सहस्राणि
 पञ्चमस्त्रिंशदधिकानि (१) निष्पद्यन्ते । दक्षिणेनाप्युक्तं—

“पूर्णेः पञ्चमसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्च संख्यया ॥”

कथयन्ति प्रतिग्राममुपयोगेण नैसुनाः ॥”

गणमात्रपरेण तानप्रयोगेण पूर्वस्तानप्रयोगो हन्यते ।

तथाचाह दक्षिणः—

“हन्यादनन्तरायेण पूर्वा यस्य क्रमेत्क्रमात् ।

गुणकारसमास्तत्र क्रमाप्लेवाः स्फुरन्माः ॥”

इदानीं गुणनोपायं कथयति— द्वाभ्यां पराभ्यामेकः

पूर्वो हरि (१ न्ये)त । द्वौवैव भवतः । तौ च द्वौ त्रिभिर्हत्वा षड्

भवन्ति । ते चतुर्दशचतुर्विंशतिर्भवन्ति । सा चतुर्विंशतिः

पञ्चभिर्हता शतं विंशत्यधिकं भवति । विंशत्यधिकं शतं

षड्भिर्हृतं शतानि सप्त विंशत्यधिकानि भवन्ति । तानि सप्त-

भिर्हृतानि पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशदधिकानि भवन्ति । तत्र

क्रमकृतांस्तान् संस्कोटयित्वा शुक्लमकृतानि कूटतानानां

सप्तसप्तस्वरप्रयोगात् पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशदधिकानि भ-

वन्ति । प्रस्तारो यथा—तत्र षडजस्वरस्य स इत्येकः क्रमः ।

सा ऋषभस्य सरित्येक एव क्रमः । सरिसर इति च व्यु-

त्क्रमे द्वितीयः रीसः गान्धारस्य सरित्येत्यतः क्रमः । सरिग

गरि(के)सेत्यादयो व्युत्क्रमाः षड् । गरिस रिगस मसरि सगरि
इति व्युत्क्रमेण कूटनामः षड्व्यम् (?) । तदेवं गान्धारस्य षड्
शतानाः । एवं मध्यमस्य सरिगमपधेत्येकं क्रमः (?) । मगरिसेत्येव-
मातुर्यो विंशतिरुत्क्रमाः । तद्यथा—सरिगम मसरिम ममसरि
मसरिम सगरिम सरिगम रिगमम रिगमम मिमलग मम-
गरि मरिसम सभगरि सरिगम इति मध्यमपूर्वाः षड् शतानां
व्युत्क्रमकृताः । एवं गान्धारऋषभपद्मानां प्रत्येकं षड्
शतानां भवन्ति । मिलित्वा चतुर्विंशतिर्भवन्ति । एवं षड्मस्य
सरिगमपधेत्येक एव क्रमः । पमगरिसेत्यादिव्युत्क्रमकृतानां शत-
मेकोनविंशतिर्भवन्ति । तद्यथा—सरिगमप पमगरिस । पम-
गरिसानां प्रत्येकं चतुर्विंशतिर्भवन्ति । मिलित्वा विंशत्यधिकं
शतं भवति । एवं धैवतस्य सरिगमपधेत्येकः क्रमः । धपम-
गरिसेति व्युत्क्रमः । धपमगरिसानां प्रत्येकं विंशत्यधिकं
भवति । मिलित्वा सप्त शतानि विंशत्यधिकानि भवन्ति ।
एवं निषादस्यापि सरिगमपधनीत्येकः क्रमः । निषपमगरि
सेति व्युत्क्रमः । निषपमगरिसानां प्रत्येकं सप्तशतानि विंश-
त्यधिकानि भवन्ति । मिलित्वा षड्सप्तशतानि चत्वारिंशच्च
भवन्ति । तदेवमेतेषां स्वरास्तानि विधानां षड्प्रवृत्तिरन्यां शत-
तन्त्र्यां शोषलभ्यते । तयोः स्वभावा (क 'प') व्यमादीनां कूट-
तानभेदप्रदर्शनमिह न कृतमिति । सङ्गमिदृश्वर्धमेतेनैव क्रमेण
पुष्टिमज्जिः स्वयमेव लक्षणीयमिति । तदेषां तानानां प्रयोजनं
प्राप्त्यर्थमुक्तं स्थानानि त्रीण्युक्तानि कारुञ्जिनोऽप्यस्ता

तानि पदार्था विद्यामन्द्रादिसिद्धये । तस्मात् यत्किञ्चिद् गीयते
तन्मध्यमध्वनिविशेषैः कण्ठध्वनिभिर्मन्द्रतारव्यवस्थसिद्धय-
र्थमेव । चतुर्विधा मया प्रोक्ता मूर्छनाः सप्तस्वरात्मिकाः ।

इदानीं तु प्रवक्ष्यामि द्वादशस्वरमूर्छनाम् ॥ ११८ ॥

तत्र मूर्छनानिर्देशः स्थानव्रित्तयप्राप्त्यर्थमिति वचनात्
मन्द्रतारसिद्ध्यर्थमिति वचनाच्च द्वादशस्वरसम्पन्ना मूर्छना
द्रष्टव्याः प्रयोगकाले । तथाचाह कोहलः —

“योजनीयो युधैर्नित्यं क्रमो लक्ष्यानुसारतः ।

संस्थाप्य मूर्छना जातिरागभाषादिसिद्धये ॥”

सन्निवेश्वरेणाप्युक्तं —

“द्वादशस्वरसम्पन्ना ज्ञातव्या मूर्छना युधैः ।

जातिभाषादिसिद्धयर्थं तारमन्द्रादिसिद्धये ॥”

यद्वाप्याचार्यः सप्तस्वरमूर्छनाः प्रतिपादितः स्थान-
व्रित्तयप्राप्त्यर्थं द्वादशस्वरैरेव मूर्छनाः प्रयुक्ता इति । अ-
न्यथा चोक्तपाठवेरिता इति प्रयोगो न स्यात् । एवञ्च सति
सरागासिद्ध्यन्त(?) स्यात् । पङ्कजगतौ रिगमपनिप्रयोगस्ता-
रमन्द्रको न स्यात् । अन्येषामपि रागाणां नाशकरः प्रयोगः
स्यात् । तेन सरिगमपनि अन्वा मूर्छना धनिगमपाशास्त्रिय
मूर्छना द्रष्टव्या(?) । तथा — धनिसरिगमपधनि सरिग ।
उत्तरमन्द्रा । निसरिगमपधनिसरिगम । रजनी । सरिगमप-
धनि सरिगमप । उत्तारयत् रिगमपधनि सरिगमपध । शुद्ध-
पङ्कजा गमपधनि सरिगमपधनि । मत्सरीकृताः मपधनि स-
रिगमपधनिसा । अश्वक्रान्ता पधनि सरिगमपधनिसरि ।

अभीरुद्रताः इति षड्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽप्येवमेव पधनिस-
रिगाद्या मूर्छना निसरिगमपधनिर्भुगाद्या (१) रागकाले द्वादश-
स्वरमूर्छना अवगन्तव्याः । ताश्च षड्जग्रामे मूर्छनासु अन्त-
र्गता ज्ञेयाः । तद्यथा — निसरिगमपधनिसरिगम । सोमरी ।
सरिगमपधनि सरिगमप । हरिणाश्रौ । रिगमपधनि सरिगम-
पध । कल्लि वनेता । गमपधनि सरिगमपधनि । तुसमध्या ।
मपधनि सरिगमपधनिसा । मारी । पधनिसरिगम पधनिसरि ।
पौरवी । धनि सरिगमपधनिसरिग । हृष्यका ।

सोमरी

तुसमध्या

पौरवी

अतःपरं प्रदर्शयन्ते वर्णाश्चत्वार एव हि ॥ ११९ ॥
स्थादिसञ्चारिणी चैव तथारोहवरोहिणी ।

ननु वर्णशब्देन किमुच्यते । वर्णशब्देन गानमभि-
धीयते । यत्र समाः स्वरा अनुपहतरूपास्तित्थन्ति तेष्वो यद्
गीतं वर्णाभिव्यक्तिरुत्त यत्र पदे स वर्णः स्थायीत्युच्यते । यथा
षोडशा सारीसा सारीसौ । मध्यमायां तु मामामामा इति । यत्र
गीते सञ्चरन्ति स्वराः परस्परमन्तसहिता एकैकशो वा स
सञ्चारी वर्ण उच्यते । यथा मातुवकैशीके साससनि पनि-
पनिपनि साधरी पापनिनिनीलेवमादिप्रकारेषु परस्परसञ्चाराद्
आरोहन्तीत्यादि (१) यत्र ज्ञेयाः स्वरा आरोहन्ति एकैकशः
सान्तरा वा स(र्व)वर्ण आरोहीत्युच्यते । यथा मातुवपञ्चमे
वापसधरी समगरी पमपम पधमामा पसरिसा सममा पोरिगा
साधनि पारिम्मधनीनीनी पारिम्मधनी पापनि सिरिषा इति
परस्परैकान्तराद्यन्तरस्वरारोहणादारोही ।

वि. १३

हृष्यका

पौरवी

१. 'क', २. 'द्या', ३. 'डु', ४. 'षड्जग्राम', ५. 'क',
६. 'क' स. चटः.

अवरोहन्ति स्वरा यत्रैकेनैव कर्मण तु ॥ १२० ॥

स चावरोही शब्दे तु समनन्तरस्वरः ।

पामामध्यमम गगगगमम रिरिरिप्रमा ममप्रपा पप-
प्रमामभिमेनिनि धधृ पपप स्रगगारिनिनिनादुपापा इति पर-
स्परैकान्तरद्वन्तरस्वरावरोहादवरोहीति । अतएवोक्तं —

‘शरीरस्वरसम्भूतास्त्रिस्थानगणशोभिताः ।

अनी वर्णास्तु विज्ञेया(१)अलङ्कारादिसिद्धये ॥’

ननु कथं वर्णनिष्पत्तिः । उच्यते । यदा हि स्वरा वर्णकर्म-
माकर्षयन्ति गीतवशात् स्थायित्वेन सञ्चारित्वेन आरोहित्वेन
अवरोहित्वेन (त)दा वर्णस्य निष्पत्तिः । यथा पैञ्जला रघायी-
वर्णी (?)—सासासा । सञ्चारी यथा । पैवता । धधनीनीपथा ।
आरोही नन्दयन्त्यां गगगागागा पापाधपमनरिरिरिरि पनिस्-
धनिनिधा । अवरोही तत्रैव समनन्तरस्वरैः पापापापापापा
पापा धनीमापागागागागागागोदारप्पवं भवति (?) यदर्थमुक्तं
यथा एवमेते प्रवर्तन्ते प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । शरीरस्वरे ।

वीणावर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो गीतयोजकाः ।

इदानीं सुप्रसिद्धास्त्रयोविंशदलङ्कारपादेना (?) ततः
प्रयोगतश्च कथ्यन्ते । तत्रालङ्कारशब्देन किमुच्यते । अल-
ङ्कारशब्देन मण्डलमुच्यते । यथा कटककेयूरादिनालङ्कारेण
नारी पुरुषो वा मण्डितः शोभामावहेत्, तथा एतैरल-
ङ्कारैः प्रसन्ना(दा)दिभिरलङ्कृता वर्णाध्या गीतिर्गोपृश्नोत्तुर्णा
सुखायहा भवतीति । व्युत्पत्तिश्च यथा—‘दुःकम् कर्मणै’ धातु-

१. ‘त्रि’, २. ‘वर्णां स्या’ ल. पाठः. ३. ‘हि’ क. पाठः.

४. ‘गगादा’ ल. पाठः.

ॐ ३३३

रत्नं(कृता?)शब्दपूर्वः अलङ्कृतमलङ्कारः घञन्तोऽयमलङ्कार-
शब्द इति । तत्रालङ्काराणां नामानि कथ्यन्ते — प्रसन्नादिः ।
प्रसन्नोन्तः प्रसन्नाद्यन्तः प्रसन्नमेष्यमः तर्माः किन्दुः निर्वृतः
प्रवृतः व्युत्पत्तिश्च तथा वर्णा (?) कम्पितः कुद्वितः रेचितः
प्रेक्ष्योलितः तारमन्दप्रमन्दितारः प्रसन्ननिसन्नः हस्यप्रस-
न्नः(?) उद्धोहितः उपलोलकः कर्माः निर्वृत्तितः (मा? हा)द-
मोने रञ्जितः आवर्तकः परिवर्तकः उद्धतितः आक्षिप्तकः
सम्पन्नोन्तः हसितः हुङ्कारः सन्धिप्रच्छादनः विधिनि (धुत):
उद्गीतः गात्रवर्णश्चेति ।

इदानीमेतेषामलङ्काराणां लक्षणमुच्यते । तद्यथा—

मन्त्रादारभ्य मेसारोद्गमं तारगतिं यावदसौ प्रसन्नादिः । मन्त्र-
शब्देन प्रसन्नध्वनिरुच्यते । सारीगामापाधानीसा इति प्रस-
न्नादिः ।

तारादारभ्यावरोहक्रमेण प्रसन्नान्तः । यथा — सानी
ध्रुवमगरीसा इति प्रसन्नान्तः ।

यत्रायन्तयोः प्रसन्नः मध्ये च तारः (स) प्रसन्नाद्यन्तः ।

यथा — सारिगमपधनि (सा) सानिध्रुवमगरीसा इति प्रसन्ना-
द्यन्तः ।

ननु

यत्र मन्द्रो मध्ये आयन्तयोश्च तारः, स प्रसन्नमध्यः ।

यथा — सानीध्रुवमगरीसा सारीगमपधनीसा इति प्रसन्न-
मध्यः । (इति । ?)

१. 'कि' क. पाठः. २. 'सानीध्रुवमगरीसा', ३. 'सारिगमपधनिसा'

स्थानत्रयेऽपि महशब्दनिः सप्तस्वरोच्चारणः समः ।
 एतदुक्तं भवति — यस्य यागमितः (१) श्रुतयः स्वस्थान-
 धितयेषु तावत् श्रुतिकमेव (२) कार्याः । यथा — सरिगम-
 पधनिनी ह्योर्हयोः स्वरयोः संवादिनोद्धारणात् समः ।
 तथा — सम सप रिधगनी । ग्राममेदे तु रिपजधिति (३)
 विशेषः । इति समः । नि ।

चिरमेकस्मिन् स्वरे बहुजादिरूपे स्थित्वा तदीयतार-
 मभिषत् (४) कलामे (न्यः १) च स्थित्वा यथ
 पुनरपि समा सा मन्द्रया गम्यते स बिन्दुः । सा सा इति
 बिन्दुः ।

एककलान्तरं स्पृष्ट्वा बिन्दोरेव विपर्ययोच्चारणाप्रवृत्तौ
 विनिवृत्तत्वाद् निवृत्तारूपः । यथा — सा सासा निवृत्तः
 प्रवृत्तः (१) ।

आक्रीडितवदारोहादधरोहकमेण व (२) लो वेणुः ।
 यथा — सरिगमपधनि निधपमगरिता । वेणुः ।

मन्द्रसप्तममध्ये पञ्चमी (३) रोपेन द्विश्रुतेः कम्पनात् क-
 म्पितस्त्रिकलः । यथा — सरिगमपधनिस कम्पितः ।

मध्यमसप्तके त्रिश्रुतेः कम्पनात् त्रिकलः कुहरितः ।
 यथा — सरिगमपधनिसा कुहरितः ।

तारसप्तके त्रिश्रुतेः कम्पनात् त्रिकलो रोषितः । सरि-
 गमपधनिस (४) रितः ।

(तद्) इयोः स्वरयोर्द्वौ च स्वगणां ममफलग-
मागमाच्चतुर्विंशकलः प्रेङ्खोलितः । यथा — सरिरि सरिम
गरिगम मपपपमपधनिनिध नीत्तसनि । प्रेङ्खोलितः ।

अंशाच्चतुर्थं पञ्चमं वा स्वरं गत्वा यत्र मन्द्रे पुनरा-
गम्यते तारमन्द्रप्रसन्नः । यथा — सरिगमप । सरिगमप ।
रिरिगमपधनिगमपधम । गमपधनिम । मपध-
निसम । अथवा मन्द्रस्वरात् तारं गत्वा पुनः सहसा मन्द्र-
(व) षाद्वा गम्यते स तारः मन्द्रप्रसन्नः । सरिगमपधनि
सासा तारः । मन्द्रप्रसन्ना मन्द्रान् सहसा तारः प्राप्य
मन्द्रत्वेन क्रमेणावरोहो मन्द्रतारः प्रसन्नः(?) । सपः मगैरितः
रिध पमगरि गनि धपमग समनिधप । अथवा मन्द्रस्वरा-
द्वा वर्तारः स्वरानुच्चार्य क्रमेणावरोहो च मन्द्रेण वा गम्यते
मन्द्रतारप्रसन्नः । यथा—सासा । निधपमगरिस^१ । मन्द्रतार-
प्रसन्नाः विरूपश्च प्रस्तारस्वायीत्यारोहणी च तत्र रथापिन्येक-
स्वरः स्वस्य (?) कमशस्तारमन्द्रावरोहणेन मन्द्रतारावरोहणेन
स्वरेण प्रस्तारः । सरिरिस । सरिम । गरिस । सरिगमप । पम-
गरिस । सरिगमपध । धैपमगरिस । सरिगमपधनि । निधप-
मगरिस । सरिगमपधनिस । समिधपमगरिस । अथवा बेल-
पह्जग्रामे पह्जग्राः मस मूर्छनाः मध्यमग्रामे मध्यमाश्च
सप्त । एताश्चतुर्विंश मूर्छनाः प्रत्येकं चतुर्थो भवन्ति । शुद्धा
करकलिकलिता सान्तरा तद्वयोपेता चेति । एकैकस्या मूर्छना-

१. 'नीनीध', २. 'सरि', ३. 'म', ४. 'प' स. पाठः.

याश्चतुर्विधत्वात् षड्ज पञ्चचत्वारिंशद्वृत्तानि पञ्चमहंखाणि
कूटकूटतानाम् (?) ।

पदपञ्चाशन्मूर्च्छनास्ताः पूर्णकूटास्तु योजिताः ॥ १२१ ॥

लक्षद्वयं (स्थाः) सहस्राणि मशीतिर्द्वे शते तथा ।

चत्वारिंशच्च संख्याता अथापूर्णं (त् १ न्) पञ्चमहे ॥

एकैकापमिविरहाद् गमजा षड्जादयः स्वराः ।

एकस्वरोऽप्र भिर्मेवोऽप्युक्तो महोदिसिद्धये (?) ॥ १२२ ॥

कमादकूटतानस्वे युक्तास्तेषूपपयोगिनः ।

सप्तस्थानानि — आधारस्वाधिष्ठानानाहतमणिपूरक-
(अनाहतः) विशुद्धाज्ञासप्तस्त्रेषु

गमपधनिस । रि । सरिगरिगामगे । ममपमधपप-

धनिधनिधनिस । प्रस्तारः ।

प्रस्तारः पविपरितः (?) प्रसादः । यथा — सनि ।

निस । सनिध । धनिसा । सैनिध । पधनिसा । सैनिधपम ।

मपधनिसा । सनिधपमग । गमपधनिसा । सनिधपमगरि ।

रिगमपधनिसा । सैनिधपमगरिसौ । सरिगमपधनिसा । अ-

थवा — सनिनिसानिधाधनिपधा । धपा । पमा । मपा ।

गागरिरितः । प्रसादः ।

ह्रीं दी रचनी विकली सञ्चरन्तावारोदकमेणा (रोह-

कमेणा?) वरोह्यादुद्धाहितः । सरि । रिसरि । ग । गमप । पध ।

धनि । नीस । सनिधा धपपमामगागरि । गीसा (?) उद्धाहितः ।

१. 'ल', २. 'नि', ३. 'ल'. ४., ५. 'समीधप' ल.
पाठः. ६. 'स' क. पाठः.

अथमेव द्विरभ्यस्तैरुपलोलकः । त्रिरसारे । गगरिग ।
गमगम । मपमप । पधपध । धनिधनि । निगनिस । सनि-
सनि । निधनिध । धपधप । पमपम । मगमग । गरिगारि ।
रिसरिस । उपलोलकः ।

एकादिक्रमेजान्तरस्त्रेष्वारुह्य पुनर(व)गोहणक्रमेण
स्थापितं स्वरं गत्वा परिवारक्रमेणैव एकैकाभिवृद्ध्या यत्र स्वरा
उच्चार्यन्ते स क्रमः । अथमेकरूपत्वात् प्रस्ता(ग^१रे) निश्चते ।
सरिस । सरिगा । गरिस । सरिगमा । मगरिसा । सरिगमप ।
पमगरिसा । सरिगमपध । धपमगरिसा । सरिगमपधनी ।
नीधपमगरिस । सरिगमपधनिस सनिधपमगरिस । क्रमः ।
अ(था^२धवा^३)न्तरस्वरमारुह्य काकेली गत्वा तेनैव क्रमेणाव-
रुह्य स्थापित्यागम्यते स क्रमः । सगानि निगम । क्रमः ।

आद्यं तृतीयं ततो द्वितीयं त(तो^४)तक^५ चतुर्थमनेनैव
क्रमेणान्यानप्यारोह्य मन्द्राक्षिष्कृतः । कोट्यग्ने च एका-
न्तरस्वरारोहाक्षिष्कृतः । सगारिगमप । मधापनी । धसा ।

तारादेकान्तरान्धगधरोहा(त) त्रिरादृत्या कलात्रयक-
रणात् सर्वेषां क(ल^६ला^७)त्रयकरणान्(पा^८हा^९)दमानः । साधा-
साधासाधा । नीपानीपानीपा । धौमाधौमाधा-ता । पमापागा-
पागा । मारीमारीमारी । गासागासागासा । ह्रृदमानः । (सा-
धामाधासाधा । नीपौनीपौनीपो । धौमार्धौमाधामा । पागापा-
गापागा । मारीमारीमारी । गासागासागासा ह्रृदमानः ।^{१०})

१. 'कि'. २., ३. 'ध' क. पाठः. ४., ५. ६. 'व' ल. पाठः.
७., ८. 'य' क. पाठः.

समनन्तरस्वरमारुह्य द्वैकले स्थित्वा पुनः स्वरोऽन्तरे
अर्ककलामारोह(य ?)ति । पुनश्चानन्तरमेवाप्यकलामधरोहति
स रञ्जितः । मरि । रिग । रिगमग । गमपम । मपधप । धप-
निध । पनिधनी ।

आरोहावरोहाभ्यामादौ स्वर(य ?)मुच्चार्य प्राक्स्वरो-
च्चारणान्ते कमशोऽष्टकल आवर्तकः । सरिगम । पधनिस ।
तनिधप । मगरिस । आवर्तकः । अथवा सग । गपपनि ।
सधासधा । नीषोपगा । गसा । आवर्तकः ।

पुनरेकस्वरं चतुर्थं लङ्घयित्वा पञ्चमं स्वरं प्राप्य पुन-
रप्यन्तरान् त्रिस्वरानवरोहन् चतुर्थं लङ्घयन्नाथं स्वरं पङ्क्तं
गच्छेत् । आरोहावरोहाभ्यां क(लोऽलि)ष्टकेन तथैवं तारा-
दारभ्य सर्वस्वराणामारोहानवरोहं(?) षोडशकलः परिवर्तकः ।
स च लो(को ? के) ओहाडीत्युच्यते । सरिगपा । पमगसा ।
रिगमध । धपमरि । गमपनि । निधपगा । मपसधा । तनि-
धमा । मपधसा । निधपगा । गमनिध । पमरिरि । गमधा ।
मपगसा । सरिगपा । इति परिवर्तकः ।

स्वरद्वये हि ककलयः आरोहक्रमेण तृतीयस्वरं परि-
हरन्नारोहक्रमेणैवोपरितनद्धस्वरद्वयमाकमाननेनैव क्रमेणाव-
रोहः(?) शेषानपि स्वराननेनैव क्रमेणारोहजवरोहजष्टादशकल
लङ्घयितः । सारिमथा । पमरिसा । रिगपधा । धपगरी । गमधनी ।
नीधमगा । मपनिसा । सैनिपमा । मपनिसा । निधमगा ।

१. 'पमागा', २. 'तुल्लङ्घ', ३. 'व', ४. 'पा', ५. 'शनीप',
स. पाठः.

मधनी । धपगरी । रिगपधा । पमरिसा । सरिमपा । मग-
रिसा । उ(द्वाहि?द्वटि)तः ।

त्रिभिः स्वरैरारोहक्रमेण वा एककलादारभ्य यान्तु
षट्कलमित्येवं कलामानादाक्षितकः । सरिगा । तु । रिगमा ।
तु । मप । तु । पधनी । तु । सनीसा । तु । धपमा । तु ।
मगरी । तु । गरिसा । तु । इत्याक्षितकः ।

प्रथमात् स्वयानन्तरं परित्यज्य स्वरद्वये च गत्वा ते-
नैव क्रमेणारोहणादेककलादयरोहणेऽपि चैककल इति द्विकल-
सम्प्रदानश्च द्वाविंशतिकलः (सम्प्रदानः) । सिगमम । मरिस ।
रिमप । पगरिग । पगध । धमग । मधनीनिपम । पनिसा । ध-
धपा । धनिसा । पनिसानिपमपा । मधनीसमगा । गपधा । प-
गरी । रिपमा । मरिसा । सगमा । गरिसा । सम्प्रदानः ।
अथवा—सगम । मगसा । रिमपा । पमरी । गपधा । धपगा ।
मधनी । निधमा । पनिसा । सनिपा । सम्प्रदानः ।

सम्प्रदानस्यैव द्विकलयोगेन हसनादसितः । स-
गमा । मरिसा । रिमप । पगरि । गपध । धमग । मधनि ।
निपम । पनिस । सधप । सनिध । निपम । मधनि । सधप ।
पनिसनिपम । मधनि । धमगा । गमपधा । पगरि । रिमपा ।
मरिसा । सगमा । गरिसा । हसितः ।

हसितयत् स्वरत्रयारोहणेन चतुष्टयारोहणेन वा
उभयथाप्येककलो हुङ्कारः । सरिग । गरिसा । रिगमा ।

१. 'धा । मरीसा' स. पाठः. २. 'री' क. पाठः. ३. 'नि',
४. 'सा । सनि', ५. 'री' स. पाठः.

मगरी । गमपा । पमगा । मपधा । धपमा । पधनी । निधपा ।
 धनिस्ता । सनिधा । पधनी । निधपा । पधनी । धपमा ।
 निपधा । पमगा । मगरी । रिगमा । गरिस्ता । सरिगा ।
 अथवा—सरीगम । मगरिस । गमप । पमगरि । गमपध ।
 धपमग । मपधनि । निधपम । पधनिस । सनिधप । निधपमै ।
 मपधनि । निधपमागा । गमपधा । पमगरि । रिगमपा ।
 मगरिस्ता । सरिगम । अष्टादशकलो हुङ्कारः ।

तारात् सप्तमं स्वरं गत्वा पुनस्तत्रैवमागस्यावरोह-
 क्रमेण स्वरद्वयोच्चारणेन कलाचतुष्टयकारणनात् (१) सन्धिप्र-
 च्छादनः । सनिसनिसनि (सनि) । निधनिधनिध (निध) । धप-
 धपधपधप । पमपमपमपम । मगमगमगमग । गरिगरिग-
 रिग । रिसरिसरिसरिस । सरिसरिसरिसरि । रिगरिगरिग-
 रिग । गमगमगमगम । मपमपमपमप । धपधपधपधप । धनिधनि-
 धनिधनि । निसनिसनिसनिस । सन्धिप्रच्छादनः ।

अंशस्वरं चतुरुच्चार्य तदनन्तरस्वरद्वयस्य द्रुतोच्चार-
 णादनेनैव क्रमेणारोहणादेककलो विधुतः । सासासासा ।
 रिग । रीरीरीरी । गम । गागागागा । मप । मामामामा ।
 पध । पापापापा । धनि । धाधाधाधा । रिस । विधुतः ।

तारादेकान्तरस्वरावरोहत् क्रमेणोद्गीतिः । सध । नि-
 पध । मपम । मरिग । स । उद्गीतः ।

ओङ्कारवत् समन्तरं संयुक्तद्विस्वराक्षरमारोहेतः (१) ।
 ततो ह्रीं ह्रीं स्वकम्पनयुक्तौ कलान्तरयो (गे ? गा) देव प्रसन्नौ

मन्द्रौ कार्यौ । इत्येककलस्वरयोगात् गात्रवर्णः । धानीसा ।
नीषा । पाधानी धप । मापाधा । मग । गमापा । गरि ।
सारीगा । रिषा इति गात्रवर्णः । मन्दयस्सङ्कारः (१) ।

यस्मिन् वर्णे स्थिता ये च अलङ्कारा मनोहराः ॥ १२४ ॥
तानि(इ१)दानीं प्रवक्ष्यामि भरतोकविधानतः ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त(मे१ए)व च ॥ १२५ ॥

तथा प्रसन्नमध्यस्तु समो (२१२)चित्त(मे१ए)व च ।

प्रसाद + प्रसादश्च स्थाविवर्णाः समाध्रयाः ॥ १२६ ॥

प्रेयाघेतदलङ्कारादनीलक्षणलक्षिताः (१) ।

अथ सञ्चारिणी भूतकृत्यमाना निबोधतः (१) ॥ १२७ ॥

मन्द्रतारप्रसन्नश्च बिन्दुः प्रेक्ष्योलितस्तथा ।

रुद्रश्लेष वेणुश्च रञ्जितश्लोफलालकः ॥ १२८ ॥

आवर्तकः परावर्त इति सञ्चारिसम्भवाः ।

अलङ्कारास्तु विज्ञेया ए(का)(दि१द)श मनोहराः ॥ १२९ ॥

मिष्कृजितश्चकोरो हसितो न (१) बिन्दुरेव च ।

प्रेक्ष्योलितस्तथोत्क्षिप्तो विधुतोद्वाहितौ तथा ॥ १३० ॥

प्राद(ना१मा)नः सम्प्रदानः सन्धिप्रच्छादनस्तथा ।

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त आरोहिणी त्रयोदश ॥ १३१ ॥

विधुतो गात्रवर्णश्च उद्गीतोद्वाहितो वेणुः ।

एवैते चाप्यलङ्कारा विज्ञेयाश्चारोहिणी ॥ १३२ ॥

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः शोबिन्दुः (१) कम्पितरोचिती ।

प्रेक्ष्योलितस्तारमन्द्रौ मन्द्रता(स्स१रस्स)मस्तथा ॥ १३३ ॥

१. 'ह्रस्वमात्रः', २. 'विधुतः' इति पूर्व पठितौ ।

मन्द
यस्सङ्कारः

सन्निवृत्तः प्रवृत्तश्च उपलोलकवेणुको ।

द्वादशैतेऽप्यलङ्काराः सर्ववर्णाश्च वाः स्मृताः ॥ ११४ ॥

मन्द्रो(त?) मध्यश्च तारश्च अवलोकितमेव च ।

अपामारुपस्तयोमिश्र सर्ववर्णनताः (?) स्मृताः ॥ ११५ ॥

सप्तरूपगतज्ञेया(?)वलङ्कारा बुधैरिमे ।

नैतेषां तु भुवास्विष्ट अतिवर्णा प्रकर्षणा (?) ॥ ११६ ॥

घनद्विवर्णप्रकर्षस्तु भुवाणा (?) संप्रशस्यते ।

सर्तमावाप्ययत्र चिन्दुः रेचान्ये (?) प्रतिकर्षणाः ॥ ११७ ॥

भुवाणां च प्रयो(ने?गे) तु कार्याभ्यारोहणस्वराः ।

गुरुः सा + + + + निर्भुवा कार्यार्धदर्शिभिः ॥ ११८ ॥

वर्णा(ना)स्तु पुनः का(र्षे?यै) कृतत्वं च भुवास्वलम् ।

यत्र प्रयोगे गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ॥ ११९ ॥

स्यादिवर्णादृते चैषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

क्रमशो दीप्यते यस्तु प्रसन्नादिः स कथ्यते ॥ १२० ॥

व्यस्तोच्चारित(मे?ए)वैष प्रसन्नान्तोऽभिधीयते ।

आद्यन्तयोः प्रसन्नत्वात् प्रसन्नाद्यन्त(मि?इ)प्यते ॥ १२१ ॥

प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नत्वादुदाहृतः ।

सर्वसामात(?) समा ज्ञेया स्थितश्चैकस्वरेऽपि हि ॥ १२२ ॥

चिन्दुरेककलं तारं स्पृष्ट्वा तु पुनरागतः ।

स्यात्तिवृत्तः प्रवृत्तश्च मन्द्रो (ग) त्वा समागतः ॥ १२३ ॥

आग्नीडनीलयो (?) यस्तु स च वेणुः प्रकीर्तितः ।

उरोगतः कम्पितः स्यात् कम्पनाच्च कलात्रयः ॥ १२४ ॥

कण्ठे निरुद्धः पवनो रुद्धो नाम आच्यते ।

त्रिकला कम्पना तद्व (१) रेचिराख्यः शिरोगतः ॥ १४५ ॥

मतागतप्रवृत्तो यः सप्रेङ्खोलित(मु ? ठ)च्यते ।

क्रमागतस्तु यस्ताख्येत् ततः पञ्चतुमोऽपि (१) वा ॥ १४६ ॥

तारमन्द्रप्रसङ्गास्तु ज्ञेयो मन्द्रगतो बुधैः ।

लङ्घयित्वा परं म(न्द्र ? न्द्रं) कमात् तारगतिं गतः ॥ १४७ ॥

मन्द्रतारप्रसङ्गास्तु विज्ञेयारोहणा बुधैः ।

एकस्वराधिरुद्धः कमशः प्रस्तारसं(क्षि शि)को ज्ञेयः ॥ १४८ ॥

समनन्तरो द्वापित्युदाहितो द्विक लेख (?) ।

आरोहत्येककलां + + + + प्रतार्थयति ॥ १४९ ॥

उदाहित एव स्यादुपलोलकसंज्ञको द्विरम्बस्वना (?) ।

एकं (दौ ? द्वे) त्रीणि गच्छन् स्वरक्रमेण क्रमो ज्ञेयः ॥

एकान्तस्मारक्य प्रत्येकान्तरस्वरो वस्तु (?) ।

निष्कृजितसंज्ञोऽसौ ज्ञेयः तुरिभिरलङ्कारः ॥ १५१ ॥

क्रमयोगेनासौ ज्ञेयः संचार्यमकान्तरस्वरे (?) ।

त्रिकलस्वपरषड्जमेवमारोहि (?) ह्रादमानः स्यात् ॥ १५२ ॥

अथ रक्षितस्तु समनन्तरस्वरे द्वे कले पुनः स्थित्वा ।

अर्धकल्यमारोहि पुनरेतत् त्रापको (?) हि स्यात् ॥ १५३ ॥

आरोहतः ।

आवर्तकव्यतुर्षु स्वरेषु समनन्तरेषु सम्भवति ।

आरोहनावरोहणविधिना चैकान्तरेष्वपि वा ॥ १५४ ॥

ज्ञेयो निगन्तरस्यैककलः तान्तरस्वम् (?) कार्यः ।
 प्राज्ञैः कलाभक्तयः स्वहत्यावर्तनो नित्यः ॥ १५५ ॥
 अधिकृत्य च स्वरांस्त्रीन् स्वगन्तरं लङ्घयति च निवृत्ते ।
 पुनरपि च परानुस्या परीवर्तये कलो (?) ज्ञेयः ॥ १५६ ॥
 यः स्वरावर्तिनी तथा परस्वन्तरस्वरो भवति ।
 एककलश्च तथा भव तदुदाहितो नित्यः (?) ॥ १५७ ॥
 नाक्षिप्रस्वराजपृथगेककलाप्रयकृतश्च (?) ।
 एककलस्त्वचरः स्यात् पदकलिको नापरो ज्ञेयः ॥ १५८ ॥
 आक्षिप्तवचतुर्भिः स्वरैस्त्रिस्वरैः कलान्तरोपेतैः ।
 एकान्तरस्वरक्रम इह गदितः संप्रदानस्तु ॥ १५९ ॥
 द्विरपि द्विकलं गदितं हसितमिहोच्चारितनतोऽपहसितम् ।
 समनन्तरस्वरकृतं चाक्षिप्तवचमिव बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १६० ॥
 समनन्तरस्वरेषु हसितवचपरश्चतुःपरो (?) चापि ।
 आरोहत्येककलो हुङ्काराण्यः स विज्ञेयः ॥ १६१ ॥
 स्थानान्तरमारुह्य प्रत्येककलावचतुष्कलो ज्ञेयः ।
 कमनोर्ध्वपरिक्षेपः (?) सन्निवप्रच्छादनो नाम ॥ १६२ ॥
 आदौ पदमुख्यार्थः यः स्याद् द्विस्वरो लघुनि वर्णः ।
 समनन्तरमारोहत्येककला तद् विधृतं तु ॥ १६३ ॥
 आदा + + वरोही स्यात् प्रस्तारोऽन्तेऽवरोहते यत्र ।
 प्रमाचतश्च कलासु च कन्त्याकार(?)मुद्गीतम् ॥ १६४ ॥
 हुङ्कारवदारोहे अनन्तरांगतु स्वराद् कलान्तरयोः ।
 ह्री ह्री च कम्पमती (?) स्वरौ च तस्य प्रसन्नौ द्वौ ॥ १६५ ॥

वर्णालङ्कारविधौ विज्ञेयो गात्रवर्ण इत्येकम् ।

आकारोकारतया दीर्घाक्षरमन्यदपि बोध्यम् ॥ १९५ ॥

गीतालङ्काराणां करणविधिरयं समुद्दिष्टः ।

एभिरलङ्कृतञ्च गीतिर्नामाविरोधेन ॥ १९७ ॥

स्थाने चालङ्कार कुर्याद् गाभ्युरसि किञ्चित् उदाविष (?) ।

बहुबोऽलङ्काराः स्पूर्वर्णविहीनाः प्रयोक्तव्याः ॥ १९८ ॥

शशिधिरहितेव राजनी विजटेव नदी लता छपुण्येव ।

अनलङ्कृतेव नारी गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥ १९९ ॥

अलङ्कारास्त्रयस्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

नोदीयोऽपि (?) तेऽप्यत्र प्रत्येतथ्या वनीषिभिः ॥ २०० ॥

तत्र प्रस्तारो यथा — पञ्चादिषु सरिगमपधनिसा
प्रसञ्जादिः । सनिधपमगरिसा प्रसञ्चान्तः । सरिगमपधनिसा
निधपमगरिसा प्रसञ्चाद्यन्तः । सनिधपमगरिसा सरिगमपध-
निसा प्रसञ्जमध्यमः । सरिगमपधनिसा । समं स वात् (?) स
विन्दुः । सा द स सा निवृत्तः प्रवृत्तः (?) सरिगमपधनि । नि-
धपमगरिस । वेणुः । सरिगमपधनिसा । कम्पितः । सनिरि-
गमपधनिसा । (कु) इरितः । सरि तु । गमपधनिसा । रेचितः ।
सरिरिस । रिगागरी । गमागमा । मपागमा । पधाधपा । य-
नीनिधा । निसासनी । संप्रेक्ष्योक्तः । सरिगमप । निरि-
गमप । रिगमपधरि । गमपध । गागम । पधनिग । मप-
धनि । म । मपधनिसम । तारमन्द्रप्रसजः । सप । मगरि-
सरिधमपगरिमनि । धप । मग । यत्न । निधपन । मन्द्रतार-
प्रसञ्जः । सरिरिस । रिगगरित । सरिगम । मगरिस । सरि-

गमप । पमगरित । सरिगमपध । धपमगरित । सरिगमप-
 धनि । निधपमगरित । सरिगमपधनिसा । सनिधपमगरिता ।
 प्रस्तारः । सनिनिस । सनिध । धनिस । सनिधप । पधनिस ।
 सनिधपम । मपधनिसा । सनिधपमगरी । रिगमपधनिसा ।
 सनिधपमगरित । रिगमपधनिस । प्रसादः । सरिगमपधनि ।
 निसधनिनिधधप । पममग । गरिरिसा । उद्वाहितः । सरिसरि ।
 रिगरिग । गमगम । मपमप । पधपध । धनिधनि । निस-
 निस । सनिसनि । निधनिध । धपधप । पमपम । मगमग ।
 गरिगरि । रिसरिस । उपलोलकः । सरिरिस । सरिग । गरिस ।
 सरिगम । मगरिस । सरिगमप । पमगरिस । सरिगमपध ।
 धपमगरिस । सरिगमपधनि । निधपमगरिस । क्रमा । सगरिम ।
 गपमध । पनिसध । निष्कृजितः । सधस । धनिपनिप । धम-
 धम । पगपग । मरिमरि । गस्तगस । ह्लादमानः । सरिगरि ।
 रिगम । पग । गम । पम । मप । धप । पध । निध । धनि ।
 सरिनि । रञ्जितः । सरिगमपधनिसा । सनिधपमगरिता । आ-
 र्थकः । सरि । गप । पम । गस । रिग । मधा । धप । मरि । गम ।
 धनि । निध । पगा मपधसा । सनि । धना । निध । पगा ।
 गम । धनि । धम । परि । रिग । मधा । पम । गसा । सरि ।
 गपा । परिवर्तकः । सरि । मपा । पम । रिसा । रिग ।
 मपधा । धप । गरि । गमधनि । निधमगा । मपनिसा । पनि-
 पमा । पधनिसा । सनिपना । मपनिसा । निधमगा । गम-
 धनि । धपगरि । रिगपध । पमरिता । उद्वाहितः । सारीगा री

गामा । गामापा । मापाधा । पधनि । धनिस । सनिध ।
निधप । धपम । धमग । मगरि । गरिसा । आक्षिस्तकः ।
सगना मरिसा । रिमपा । पगरी । गमधा । धमगा । मधनी ।
निपमा । पनिसा । सधप । धनिसा । सधपा । पनिसा ।
मिपमा । मधनी । धमगा । गपधा । पगरी । रिपमा । मरिसा ।
सगमा । गरिसा । सम्प्रदानप् । मगम । मरिस । रिमप । पगरी ।

दक्षिणे असीतः धिब्रवृत्तौ अगतः जातिप्रयोगात्
समन्विता (१)

प्रथमा मागधी द्वेया द्वितीया चार्धमागधी ।

सम्भाविता(स्तु ? तु)तीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ १७१ ॥

चिन्निवृत्ता च या मीतिः सा (मा गतिः ? मीनिर्मागधी)
[स्मृता ।

अर्धकालनिवृत्ता च विज्ञेया त्वर्धमागधी ॥ १७२ ॥

(सम्भाविताः ?)

अलङ्कारा मया प्रोक्ता यथावन्मुनिसत्तम ! ।

अथ गीति प्रवक्ष्यामि छन्दोऽक्षर + + + + ॥ १७३ ॥

(सम्भाविता) च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।

पृथुलाख्या च विज्ञेया लघ्वक्षरसमन्विता ॥ १७४ ॥

दक्षिणे मार्गपृथुला मीति धार्मिके मार्गे सम्भाविता ।

चित्रैर्मार्गे मागधिः अष्टौ कला (१) । तालप्रयोगक्रमेण ।

१. 'नि' चयनि, चयिता' क. चय, २. 'नी', ३. 'रुक्' ल. पाठः.

* अत्रात्रत्यमिदं पद्य 'दक्षिणे असीतः' इत्यतः पूर्वं चित्कालीधमिति
याति ।

चित्रे चैककले ताले विज्ञेया गीतिर्मागधी ।

वार्षिके द्विकला ज्ञेया गीतिः सम्भाविता बुधैः ॥ १७५ ॥

दक्षिणो (१) जे) पृथुला गीतिस्तालैर्ज्ञेया चतुष्कले ।

अनेनैव विधानेन गातव्या गीतयो बुधैः ॥ १७६ ॥

चित्रे चैककले एव तालः कैः (?) तं हिमात्रिकप्रयोगात्
वार्षिके द्विकले एव तालः चतुर्मात्रिकप्रयोगाद् दक्षिणे चतु-
ष्कले एव तालः अष्टमा (त्र ? त्रिक) प्रयोगाद् (द्वि ?) ।

द्विगुरुद्विनिवृत्ता च चित्रे गीतस्तु मागधिः ॥ १७७ ॥

लघुप्लुतकृता चैव तदर्धे चार्धमागधिः ।

सम्भाविता गुरुर्वृत्तौ पृथुला दक्षिणे लघु ॥

यथा — मागधी । अथ सम्भाविता पृथुला वार्षिके
सप्तहाद् दक्षिणे अर्धतः चित्रवृत्तौ अंगतः जातिप्रयोगाः (?)

वृत्तिर्नाम चिकथितम् । तथा दक्षिणे वृत्तिर्ज्ञेति चेति ।

माया अष्टौ चतु चतुर्द्विकमेण (?) यथा —

(धू ? ध्रु) वक्रा सर्पिणी कृष्टया वर्तिन्यथ विस्तर्जिता ॥

विक्षिता च पताका च पतिता चाष्टमी स्मृता (?) ।

तत्र ध्रुवकाचशब्दस्याः (?) सर्पिणी नामगा भवेत् ॥ १७९ ॥

कृष्टया दक्षिणतो या (ना ? ता) वर्तिनी चाप्यधोगता (?) ।

विवर्तिता वहिर्घाता विक्षिता कूर्चिता भवेत् ॥ १८० ॥

पताका चोर्ध्व (का ? गा) ज्ञेया घनिता भ्रमिमा (?) भवेत् ।

वार्षिके च ।

१. 'का', २. 'जे' ल. पाठः ३. 'विधि', ५. 'द्वि-
क' क. पाठः ६. 'व', ७. 'ज' ल. पाठः

“दक्षिणा चोर्ध्वगा चित्रे दे तु ध्रुवकासर्पिणी ।

कृष्टया पश्चिनी + + + + + (?) ॥”

अथवा

प्रथमे मध्यमाङ्गुलीचो(?) द्वितीये मार्घनि + + ॥ १८१ ॥

तृतीये मुष्टिमोक्षश्च(?)तुर्थे करपातना ।

ध्रुवका सर्पिणी चित्रे दक्षिणाविती चित गीता (?) ॥ १८२ ॥

उभयवाद्यप्रवर्तनवशात् प्रतीतिश्चागीतप्रधानदक्षिणा

वृत्तिः, उभयप्रधाना वृत्तिः मैत्रिचि(?) वाद्यप्रधाना चित्रवृत्तिः ।

इदानीं प्राधान्यं ज्ञापयति पाणिश्रुते विवर्तितम् । तदुक्तं ता-

ल्यतिमार्गप्रौढा(न ?)न्यादासां यथासंख्यं स्वरैर्व्यञ्जकानि (?)

भूयन्ति । चित्रे समायाति + द्रुतो लयः उपरिपाणिः मागधी

पुनःपुनोऽवयवः वार्तिके स्रोतोगता यतिमध्यो लयः सम-

पाणिः सम्भाविता । अत्र गवोबलवकः उद्वर्द्धक्षिणे गोपुच्छा

वदि(?) विलम्बितो लयः अधमपाणिः पूषुला गीतितत्त्वं वाच-

यवः वृत्तीनां च वाद्या समानासमानागतनीतग्रहैः कार्यम्(?) ।

तत्र चित्रे अनागतोऽग्रहः अभिसर्गो(?) वाद्यप्रयोगः पश्चात्

कलाश्चतुष्टयेऽङ्गीते सति वाद्यग्रहयोगैः सोऽवपाणिदृश्यते ।

तन्मागधी नाम गीतं विपरीतयोजन(त ?)या दृश्यते । त-

था—दक्षिणे मार्गे प्रवृत्ता गीतिर्यथा चित्रे प्रयुज्यते, तथा

पूषुला गीति(मना ? मा)माधीर्युज्यते । वृत्तिमार्गे च चित्रे

यदा प्रयुज्यते, तदा सा मागधी सम्भाविताः शब्दाः वाद्या-

न्या (?) दिः परिवृत्तक्रमेण योज्यते । यावदक्षिणा च चित्रो

१. 'मा', २. 'य', ३. 'द', ४. 'वि', ५. 'ये',
६. 'ही' स. पाठः-

मार्गः प्रयुज्यते । आवापादिक्रमेणाष्टधा चतुर्धा चेति । एवमुक्तं भवति । चित्रे च द्विमात्रा कालः(?) सैव मागधी गीतिः सम्भावितर्था गीत्या प्रयुज्यते । तदा चतुर्मात्रिकवृत्तिशब्देनोच्यते । यदा तु चित्रे माग(धी?धी)गीतिः सम्भावितशब्दवाच्या द्विगुणिता अष्टमात्रा वृथुलाशब्दवाच्या दक्षिणमार्गे भवति । श्रीश्रीक्षिप्रवृत्तिस्त्रिमात्रावृत्तिनागधी यथा भवर्माधा(?) पदं गीत्वा प्रथमे कलां निर्वाप्य विलम्बितलयेन यदा द्वितीया कला मध्यमवयेन(?) देवमित्यनेन वरदेन शर्वमिति सहितेन गायति । तत्रापि च तृतीया कलाद्भुतवयेन देवशर्वपदद्वये वन्दे इति पदद्वयेन वन्दे इति पैदान्तरसहितेन निर्वाहयति कलय-यव्यापातनाद्(?) । यथा—मासासासा । मासासामा । सस-मासम । गरिरिनि । मगधदेशोद्भूतत्वान्मागधी । अन्ये तु नि-
 वृत्ता मागधी पठन्ति अर्धमिति पद(सस ? स)म्यन्वयर्षपादत्वे-
 नार्धमागधी । नच पादाद्यनिवृत्तिनिवृत्तार्धः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
 गः हेतुर्मन्तव्या(?) । यतः सामवेदगीतप्रथादेव आवृत्तिष्वर्थः
 आद्रियत इति । तदुक्तं—य उ वृत्त्यात्मा जातवेदसन्धिति ।
 अत्र वेदशब्दपर्यवसिता सम्भाविताः लघुप्रथाव(?)ष्टपुल्लभूय-
 स्त्वात् पदग्रामस्य षुपुलेत्युक्त्वा स्वरतानु इति मार्गलया
 मार्गत्रयो गीतिः विधी लयः प्रयोगे नवधा द्रष्टव्याः(?) ।
 लयसम्प्रयोगं दर्शयति—दक्षिणो मार्गो वार्तिको मार्गश्चित्र-
 मार्ग इति । दक्षिणावृत्तो लयत्रयं वार्तिकमार्गश्चित्रमार्गो
 ध्रुवमार्गश्चेति वृत्तिमार्गप्रवृत्तो लयत्रयं चित्रमार्गो ध्रुवमार्गः

शून्यमार्गोऽवेति । चित्रे लयत्रयमेवं नवधा ल(य)योगाक्षिवादि-
मार्गेषु द्रष्टव्यः । इति गीत्यध्याये प्रतिपादितम् । यथा चित्र
एको शुद्धः एको लघुः एको द्रुतम् ।

एकद्विगुणो वृत्तौ तद्विगुणो दक्षिणे तथा ।

द्विमात्रा स्यात् कलत्रचित्रचतुर्मात्रा तु वार्षिके ॥ १८३ ॥

अष्टमात्रा तु विद्वद्विदक्षिणे समुदाहृताः (१) ।

वार्षिके दक्षिणे इति (१) ॥

इदानीमवसरप्राप्तानां जालीनामुद्देशमाह — तत्र
जातयोऽष्टादशैव । एताः (ः) समाशमेदेन सप्त चत्वारिंशदधिकं
सङ्ख्यया भवन्ति । तत्र स्वरे —

साधारणकृतस्तिस्रो विज्ञेया जातयो वृधैः ॥ १८४ ॥

मध्यमा मत्सरी चैव तथा वै पङ्कजमध्वमा ।

इति सप्त पङ्कजप्राप्ताश्रयाः सः (१) ।

गान्धारी मध्यमा चैव पञ्चमी च तथैव हि ॥ १८५ ॥

गान्धारोत्पीथ्यवा चैव तथा गान्धारपञ्चमी ।

ततश्च रक्तगान्धारी मध्यमोदन्धिया तथा ॥ १८६ ॥

अरुन्धी च नन्दयन्ती च कैमरिष्यथ कैशिकी ।

एवमेकादश ज्ञेया मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥ १८७ ॥

आम्बोऽष्टादशजालिभ्यः सप्तस्वगण्याश्चोन्धा द्विधा
शुद्धा विकृताऽवेति । तत्र शुद्धा अन्यूनम्वरा स्वस्वगण्यष्टा-
न्यासाश्च (१) एम्बो लक्षणेम्बोऽन्यतमेन द्वाम्बो बहुभिर्वा ल-
क्षणेर्वाप्यपि तुष्टा (१) न्यासवजं विकृतसंज्ञा भवन्ति । तत्र

न्यासबलमाह — तत्र न्यासविधौ वञ्जातयः शुद्धाः तामु
 नामकारि(?) यो न्यासः नियमेन मन्द्रो भवति । विकृतानामु च
 नामकधिकारी(?) वा मन्द्रो भवतीत्यनियमः । तत्र शुद्धानां
 जातीनां शुद्धत्वं विकृतत्वं च रूपद्वयमस्ति । एकादशानां
 जातीनां विकृतोद्भवत्वाद् विकृतत्वमेव रूपं भवति । ननु शु-
 द्धत्वमिति कुत एतत् । ता हि परस्परसंसर्गाज्जाय(ते ? न्ते) ।
 तथाचाह भरतः —

“शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
 पुनरेवाशुद्धकृता भवन्त्यधैकादशपरास्तु ॥
 तासां यास्तु निवृत्ताः स्वरेष्वधैकेषु जातिषु च ।
 जातीस्ता वक्ष्यामः संक्षेपेण क्रमेण वैवाच ॥
 पञ्जाया मध्यमायाश्च संसर्गात् पद्मजमध्यमा ।
 (पद्मायाश्चैव गान्धार्वा जायते पद्मजैश्चिकी ॥
 तयोरेव सधैवत्योः पद्मजोदीप्यवती भवेत् ।
 आसां समध्यमानां तु गान्धारोदीप्यवा भवेत् ॥
 गान्धार्वा मध्यमायाश्च पञ्च(भी ? म्वा)श्चैव सङ्करात्^१ ।
 सधैवतीनामासां तु गान्धारोदीप्यवा भवेत् ॥
 आसां स्वाद् रक्तगान्धारी नैवादी चेत्तुर्धिका ।
 आर्षभ्यास्तु भवेयन्त्री गान्धारोश्चैव सङ्करात् ॥
 धनयोस्तु सपञ्चभ्योर्मन्दयन्ती प्रजायते ।
 सक्षिपादा स्वगान्धार्वाः कुसुः कार्मारवीमिमान् ॥

गान्धारी पञ्चमी चैव तथा गान्धारपञ्चमी ।

आर्षिभी चैतवी चर्ष्याः कैशिकीमिति सङ्कुराः(?) ॥^१

इदानीं विभागमाहुः—

चतस्रो जातयो निस्त्रं ज्ञेयाः सप्त स्वरा बुधैः^१ +

चतस्रः षट्स्वराश्चाद्या दश पञ्च स्वराः स्मृताः ॥१८८॥

एतदेव स्फुटं भवति ।

मध्यमोदीप्यवा चैव तथा वै षड्जकैशिकी ।

कर्मांतरवी च सम्पूर्णा तथा गान्धारपञ्चमी ॥ १८९ ॥

षट्(ज्य ? जो)न्धी नन्दयन्ती च गान्धारोदीप्यवा तथा ।

चतस्रः षट्स्वरा स्त्रेता ज्ञेयाः पञ्चस्वराः(?) पराः ॥ १९० ॥

निषादवत्तार्षिभी + चैतवी षड्जमध्यमा ।

षड्जोदीप्यवती चैव पञ्चषट्जा त्रिधा स्मृताः(?) ॥

गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।

कैशिकी चेति विज्ञेयाः पञ्चैते मध्यमाधिताः ॥ १९१ ॥

षड्जग्रामे तु विज्ञेया गान्धारोदीप्यवा बुधैः ।

अन्धी च नन्दयन्ती च मध्यमग्रामसंश्रयाः(?) ॥ १९२ ॥

एवमेता बुधैर्ज्ञेया द्वी ग्रामी को(?) विभागतः ।

यास्ताः(?) सप्त स्वरा ज्ञेया याश्चैताः षट्स्वराः स्मृताः ॥

कचित् षाड्वितास्तास्तु पक्षे चौडवितीकृताः ।

इदानीं लक्षणमाह — श्रुतिग्रहस्वरादिसमुदाज्जायन्ते

जातयः । अतो जातय इत्युच्यन्ते । यन्माज्जायते रसप्रतीति-
राभ्यत इति जा(यतः ? तयः) । अथवा सकलस्य रागादे-

(१६)
५ १/२
३ १/२
३ १/२

भरतः —

“ग्रहस्तु सर्वजालीनामंशवत् परिकीर्तितः ।

यत्प्रवृत्तो भवेद् गेयः सोऽंशो महविकल्पकः ॥”

अ(धर्वांशः ? शंशः क)प्यते । अंशविभागः स दश-
विधो बोद्धव्यः । यस्मिंश्चो द्विजानां रागाभिव्यक्तिः (भि १)-१
भूयति सोऽंशः । यस्माद्भारतः गीतः प्रवर्तते । न ग्रहस्वरितः २-
(स्व ? स्वां)शो द्वितीया तारमन्द्राभिव्यक्तिहेतुः स्वांशस्तृतीयः ३-४
पञ्चमस्वरभारोहणं तारं कदाचित् बहुस्वरारोहणं विनातः । ५
तथा गान्धार्याः बहुजस्तारः । निधनिष सा । यथा तारनि- ६
यामकमन्द्रनिवाप्तकसरोऽप्यंशस्तस्वरारोहणः । यथा म-
न्द्रांशयाः बहुजस्तस्थाने — सासासाधा इति । यथ बहु- ७
प्रयोगतुरः सोऽप्यंशः । यो रागास्य विषयत्वेनावहितः स्वरः १०
सोऽप्यंशः । यत्र गीतमिति समामिरिति सम्भायते सोऽप-
न्यासः । सर्वविदारी मध्यमो भवति । सा च विदारी द्वि-
विधा — गीतविदारी पदविदारी चेति । ननु विदारीशब्देन
किमुच्यते । पादानां स्यादित्यादि विदारणा खण्डनमिति
यावत् । गीतकेशी गीतखण्डनमिति यावत् ।

इदानीं स न्यासोऽभिधीयते । तत्र प्रथममविदारी
मध्ये न्यासस्वराः प्रसुक्ताः । संन्यासः सोऽभिधीयते । अंशस्य
विवादी यथा न भवति प्रथमविदारीन्तर्वादि प्रवृत्तो यदा
भवति, तदास्ती संन्यास इत्यर्थः ।

इदानीं विन्यासमाह — एष एव तु संन्यासस्वरः
पदान्ते विन्यस्यते तदा विन्यासः । अतएव तदुक्तं भवति ।

अंशस्य संवादी वा भवति यस्मोच्चैव प्रवर्तते ।

इति । नेता च तारमन्त्राणां चोत्तरार्धमुपलभ्यते ॥ १९० ॥
ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासगोचरः ।
अनुवृत्तश्च वरश्चेह सोऽशः स्या(दे? द? व?)शलक्ष(णं?णः) ॥
इति ।

इदानीं तारलक्षणमुच्यते — यल्लवति च श्रुतिकेऽशे
दुर्बेर्बलेशांशे अंशस्वरप्रयोगादारभ्य पञ्चस्वरपरा तारगतिः ।
किमुक्तं भवति । पञ्चमस्वरमारोहणं तार इति चतुस्वरमारोहणं
तार इति । नन्दयन्ती यथा — सामरिगता । इति पञ्च-
मांशत्वात् षड्जस्ताः । आपञ्चमादिति योजना । अष्टम्या
विद्यार्थी बोद्धव्यः । पञ्चस्वरं यावत् तारविधिं यथा गा-
न्धार्थी — निधनिसा । इति । शशब्दात् सप्तस्वरस्यापि ता-
रता भवति । चतुर्थी तार(मी?ग?)तिः तथाचाह भरतः —

भरतः { “अंशात् तार(गीतं?गतिं) विद्यादाचतुर्थस्वरादिभिः ।
आपञ्चमात् सप्तमाद्वा नातः परनिर्द्देश्यते ॥”

इदानीं म(न्द?न्द्र?)मुच्यते — मृदुस्वरो म(न्दु?
न्द्र?) । सा च मन्द्रगतिषा — (आं?अं?)शपरा न्यासपरा
(तप?तत्त्व?)ता चेति । अंशस्वरस्य परो (यः स्या?यस्मा?)दिति
यहूव्रीही तस्मात् पूर्वो यः स्वरः स मन्द्रः । यथा धैवत्या —
धाध निधम पधमा । मामामा । पृथमत्रापि न्यासस्वर इति ।
न्यासस्वरोऽप्येवमेव ।

१. 'सालिब', २. 'दे', ३. 'ग' 'वे', ४. 'स्य', ५. 'त',
६. 'य' 'वि', ७. 'य' 'त' स. पाठः.

इदानीं षाड्वसुच्यते— षट्स्वरं षाड्वमिति । चतु-
र्दशजातिविषयत्वाच्चतुर्दशवि(धि?ध): । चतसृणां जातीनां
नित्यसम्पूर्णत्वे(न) तदभावाज्जात्यंशभेदेन तु सप्तचत्वारिंश-
त्यकारं च तद् भवति । तथाचाह भरतः— षट्स्वरं षाड-
(व? व) चतुर्दशविधं सप्तचत्वारिंशत्यकारं पूर्वोक्तं लक्षणं
चास्य । चतुःस्वरात् प्रभृति न मार्गः शबरपुलिन्दकाम्योज-
नङ्गा(ङ्ग)किरातवाङ्गी(कर? का)न्ध्रविडवनाविषु प्रयुज्यते ।
अभिव्यमाप्सुतिमात्रमत्र ग्राह्यम् । यदा चतुःस्वरप्रयोग(ग? गो-
ऽपि) स्वरान्तर(महा? माह) अवकृष्टध्रुवान्वेव वेदितव्यम् ।
(तर्क?) ध्रुवं मध्ये ये स्फुटीकरिष्यामः । तथाचाह भरतः—

“षट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा षड्वस्वरस्य च ।
चतुःस्वरप्रयोगोऽपि ह्यवकृष्टध्रुवान्वपि ॥”

अपिशब्दादत्र संपूर्णोऽपि प्राक्तः । एवं चतुर्विधः प्रयोगो ध्रु-
वाणां वेदितव्यः ।

इदानीमल्पत्वबहु(ते?त्वे) मर्जीमि । तत्र स्वराणामल्पसः
प्रयोगादल्पत्वं, बहुशः प्रयोगाद् बहुत्वम् । तथास्पृष्टं बहुत्वं
च द्विविधं सन्ध्यासादिगतो भवेत् तदान्तरमार्गेणेति । अन्तर-
मार्गस्य लक्षणं यथा जातिषु कचिद्वा भ्रमंशो विनाल्पः ।
तथाच कामारस्यां गांधारस्य सर्वग्वग्मङ्गत्या बहुत्वेनान्तर-
मार्गप्रयोग इति वक्ष्यते ।

गांधारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् ।

इति । अथ बहुत्वमाह — अल्पवदथ बहुत्वमिति । लक्षणे-
दिति विशेषः । कथमित्याह — बलवद्बलवतोर्विपर्ययोः सौ ब-
लमल्पं तद्विपर्यये बलवदिति बलबल्लक्षणं गम्यते एव । अत
एवाह —

जातिस्वीरस्तु नित्यं (स्थात्) जात्यल्प(त्व ? त्वं) हि-

[(विधं ? धा) च तत् ॥ १९९ ॥

सञ्चा(रस्य ? रोऽस्य) बलस्थानामल्पत्वं दुर्बलासु च ।

द्विविधान्तरमार्गस्तु जातीनां व्यक्तिकार(कम् ? कः) ॥

इदानीं न्यासमाह — न्यस्यते त्वज्यते यस्मिन् येन वा
गीतं तु न्यास इति । स न्यासः स एकविंशतिसंख्य इति ।
तद्यथा षड्जाया एकषड्जो नाम न्यासः । एवमादि बोद्ध-
व्यम् । अष्टादशजातिषु च न्यासाः । अंशः समाप्तौ कार्यं
इत्यर्थः ।

इदानीमपन्यासमाह — अपन्यासोऽन्ते प्रयोगसमाप्तौ
अपन्यासः । सच षट्पञ्चाशद्भेदभिन्नो भवति गीतानां मध्ये
बोद्धव्यः । यथा यत्र समाप्तमिष गीतं प्रतिभासते सोऽप-
न्यासः । स च विदारीमध्ये भवति । गीतशरीरमध्यम इत्यर्थः
यथा षड्जग्रामे षड्जमध्यायाः सतापन्यासा भव(ति ? न्ति)
षड्जोदीर्घ्यायाश्च द्वौ पञ्चामां प्रत्येकं त्रयं त्रयमिति चतु-
र्विंशतिः शेषास्तु मध्यमग्रामे । तथाचाह भरतः —

“न्यासो अंशसमाप्तौ स चैकविंशतिविधो विधातव्यः ।
षट्पञ्चाशत्संख्यो भवेदपन्याससंज्ञोऽसौ ॥”

दशविधजातिलक्षणमिति ।

अंशाः स्युः पञ्च पदजायां निषादर्वभवर्जिताः ।

अपन्यासस्तु गान्धारा (रा ? रः) पञ्चमश्वाथ स (झी ? झ) तिः ॥ २०० ॥

पद्मगान्धारयोस्तु स्याद् पद्मजैवतयोस्तथा ।

पाद्वं च निषादे स्यात् नास्यादौद्धितं भवेत् ॥ २०२ ॥

आर्वभ्यास्तु स्मृता अंशा निषादर्वमधैवताः ।

पद्मपञ्चमहीने च पाद्वोरद्विते क्रमात् ॥ २०३ ॥

धैवत्यां गुरुभिः प्रोक्तावशादृषभधैवती ।

समध्यमा (चवना ? वपन्या) सौ प्रागु (सा ? त्त) हीनतो-

[क्रमेण ॥ २०४ ॥

अंशो निषादवलास्तु द्विभ्रुती सर्पभौ स्मृती ।

धैवतीवद् भवेच्छेषो न्यासो नामकृदेव तु ॥ २०५ ॥

अंशास्तु पद्मजैशि (क्यात् ? कया) पद्मगान्ध पञ्चमाः ।

सनिषादा अगान्धारा अपन्यासास्त एव तु ॥ २०६ ॥

श्रवणोऽल्पप्रयोगः स्वान्न्यासो गान्धार इष्यते ।

नित्यं पूर्णस्वरा चैयमाचार्यैः परिकीर्तिताः ॥ २०७ ॥

स्यात् पद्मजोदीप्यवर्त्यशैः पद्मजमध्यमधैवतैः ।

सनिषादैरपन्यासौ विज्ञेयौ पद्मजधैवतौ ॥ २०८ ॥

ऋषभेण विहीने (या ? य) हान्यां द्वे पञ्चमेन च ।

मन्द्रगान्धारभूयस्त्वमपन्यासस्तु मध्य (मा ? म) ॥ २०९ ॥

सर्वीशाज्ञामकुन्वासां विज्ञेया पद्मजमध्यमा ।

स्यातां निषादगान्धारावस्यां गीतत्वकारिणौ ॥ २१० ॥

यथेष्टं स्यात्तु सम्प्रयोगे यथा ग्रामाविरोचकम् ।
 पञ्चम्यामे तु सप्तै(नाः ? ताः) शेषा मध्यमजातयः ॥ २११ ॥
 गान्धार्या द्वावनेशी च (गङ्गा ? हेया) वृषभधैवती ।
 क्रमाभित्त्वं त्वपन्यासौ विज्ञेयौ पञ्चमपञ्चमी ॥ २१२ ॥
 धैवताद्वपभं गच्छेद्देव ? वं) स्यात् सर्वमेव तत् ।
 प्रायशो रक्तगान्धार्यामपन्यासस्तु मध्य(मा ? मः) ॥ २१३ ॥
 बहुप्रयोगः कर्तव्यो धैवतोऽथ निपादवान् ।
 पञ्च(जं ? ज)गान्धारसञ्ज्ञा(र ? रः)का (र्वं ना ? र्वञ्चा) स्यः
 [प्रयोक्तृभिः ॥ २१४ ॥

गान्धारोदीच्यया प्रा(व ? वः) पञ्चोदीच्ययतीसमा ।
 पञ्चमश्च मध्यमञ्चाशो न शौडुविभक्तिष्यते ॥ २१५ ॥
 पञ्चांशः मध्यमायास्तु शेषा द्विध्रुतिवर्जिताः ।
 क्रमात् तान्धां च हीनत्वं बहुलौ पञ्चमपञ्च(मी) ॥
 गान्धारोदीच्यया (तुल्या मध्यमोदीच्यया) भवेत् ।
 साप्तस्वर्यं तु नित्यं स्यादन्वादेशस्तु पञ्चमः ॥ २१६ ॥
 पञ्चम्यां गुह्यभिः प्रोक्तावंशावृषभधैवती ।
 समप्यमावपन्यासौ मध्यमर्षभसङ्कृतिः ॥ २१८ ॥
 पञ्चमपञ्चमगान्धारा अल्पाश्च परिकीर्तिताः ।
 स्वाक्षिपादाश्च गान्धारो अल्पस्य परिकीर्तिता ॥ २१९ ॥
 स्वाक्षिपादाश्च + + + मध्यमा च्छ हीनता (?) ।
 ज्ञेयो गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽंशः प्रयोक्तृभिः ॥ २२० ॥
 सर्वतः स्यादपन्यासो (नासौ ? न्यासो) गान्धार इष्यते ।

गान्धा(र)मथ पञ्चभ्या रजसञ्चागदि कीर्तितः ॥

तदस्यामपि विज्ञेयं किन्तु पूर्णस्वरा सदा ।

शस्त्रञ्चामनेशा विज्ञेयाः षड्जमध्यमधैवताः ॥

षाडवे षड्जहीनं स्यान्न्यासो गान्धार इष्यते ।

मन्दयन्त्यानयन्त्यासौ द्वेयी मध्यमपञ्चमौ ॥ २२३ ॥

ग्रहो न्यासश्च गान्धारः पञ्चमोऽशः प्रकीर्तितः ।

अग्नीवत पोडवं द्वेयमनोदुधिममं च ॥ २२४ ॥

स्यान्म(न्दः न्द्र)र्षभसञ्चारो लङ्गभीषश्च स कश्चित् ।

कार्पास्यमनेशास्तु षड्जगान्धारमध्यमाः ॥ २२५ ॥

पूर्णता पञ्चमो न्यासो गान्धारगमनं बहु ।

कैशिक्यामृषभोऽनंशो न्यासो तु दिक्षुतरे + + ॥ २२६ ॥

ऋषभो धैवतश्चैव हेयावत्पा यथाक्रमम् ।

पञ्चमोऽपि भ(वः वे)न्या(त्तोः सो) निपादेऽरेऽथ धैवते ॥

ऋषभः स्यादपन्यासः कैश्चिदुक्तोऽसकृत् तथः ।

अस्मद्गुह्यमने ऋषभस्यावदपन्यासो भवति । अनंशत्वात् ।

कैश्चित् पुनः अंशवद् (तुः ऋ)षभोऽप्यपन्या(सवीः सः-

[रर्षी)कृ(तम्ः तः) ॥ २२८ ॥

पञ्चमो यत्तथा न स्यात् स्यान्निपादस्तथैव च ।

इति त्रिषष्टिंशो ये नेषामेकैकशोऽशताम् ॥ २२९ ॥

प्रयत्न्यापोयने प्राप्सयाऽथोदुधितं कश्चित् ।

अथाद्वया एते ।

त्रिषष्टिंशो एतेषामंशो न जायि + + + + ॥ २३० ॥

२२६

२२९

अंशवच्च ग्रहा ज्ञेया सर्वासामेव नित्यशः ।

सर्वासामेव जातीनां त्रि(षष्टिः ? जातिः)स्तु गणः स्मृतः ॥

लक्षणान् स च विज्ञेयो वर्षमानः स्वरो कुपैः ।

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरश्च चतुःस्वरः ॥ २१२ ॥

पञ्चस्वरश्चतुर्धा च एकधा सप्त षट्स्वराः ।

अस्यार्थः — त्रिजातिको (गुण) इति संख्या निदर्शनं तत्रैकस्वरांशास्तिस्रः मध्यमोदीच्यवा गान्धारपञ्चमी नन्दयन्ती चेति । पपप । द्विस्वरांशास्तिस्रः । धैवती गान्धारोदीच्यवा पञ्चमी चेति । धरिं सम परि । त्रिस्वरांशास्तिस्रः आर्षभी नैषादी षड्जकैशिकी चेति । धनि-सागरिसप्तग(पः ? पाः) । चतुःस्वरांशास्तिस्रः । षड्जोदीच्य-व(स्व ? ला)न्धी कर्मांरवी चेति । समधनि निगमपनि । परि-धनि । पञ्चस्वरांशाश्चतस्रः । षड्ज(ज ? जा)गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा चेति । सगमपथ । सगमपनि सरिगमपथ । सरिमपथ । षड्जस्वरांशा कैशिकी । समगपधनि । सप्तस्वरांशा षड्जमध्यमा । सरिगमपधनि । एवं त्रिषष्टिरंशा व्याख्याताः ।

मध्यमोदीच्यवा चैव तथा गान्धारपञ्चमी ॥ २१३ ॥

नन्दयन्ती च तिस्रस्ताः पञ्चमैकांशतः स्मृताः ।

धैवती पञ्चमी चैव ज्ञेये धरिदिवंशके ॥ २१४ ॥

गान्धारोदीच्यवा हान्या मध्य(म)र्षम इत्यपि ।

आर्षंशां (तिरि ? निरि) वा अंशा नैषाद्यां निरिगास्त्रयः ॥

सग(लाः ? पाः) षड्जकैशिक्यां तिस्रस्त्यंशाः प्रकीर्तिताः ।

चतुर्दशा समनिधैः षड्जोदीप्यवती स्मृता ॥ २३५ ॥

कार्मारवी रिपनिधैरान्वी (च ?) गपनिधैरपि ।

सगमपधैः षाड्जी स्यात् पञ्चभिश्चापि मध्यमा ॥ २३७ ॥

सरिमपधैरेशैः स्याद् गान्धारी सगमानिधैः ।

तद्वत् स्याद् रक्तगान्धारी पूर्वैरेशैश्च पञ्चभिः ॥ २३८ ॥

कैशिकयेका षडंशा स्तान् सगमपनिधैः स्मृता ।

षड्जमध्यमा तु समांशा त्रिषष्टिरिति तैऽशकाः ॥ २३९ ॥

अंशकैः(प्रा ? प्री)मरगास्तु जनयन्तीति जातयः ।

आसां प्रयोगकाले तु युग्मायुग्माश्रयो विधिः ॥ २४० ॥

मार्गैश्चभिः प्रयोक्तव्याभिनवार्तिकदक्षिणैः ।

पूर्वरङ्गे कृते शुद्धा कर्तव्यं गीतयोक्तृभिः ॥ २४१ ॥

आसारिकं चाणिकादि ततो वात्यंशकल्पनम् ।

स्वराणामङ्गहरिर्वेत एवासारितक्रमैः ॥ २४२ ॥

वर्धमानपदे तासां कार्यं स्यादंशकल्पना ।

इति त्रिषष्टिरंशा ये तेषामेकैकशोऽष्टताम् ॥ २४३ ॥

प्रकल्प्यापोयते प्राप्तं षाड्(वो ? वी)द्वितं क्वचित् ।

इति त्रिषष्टिरंशा ये उक्तास्तेषां मध्ये ये अनंशास्तेषामनं-

शानां प्रत्येकमंशानां परिकल्प्य षाड्चत्वर्माद्वितित्वं प्राप्तं

क्वचिदिति जातिविषये अपोयते । एतदेव स्फुटयति

अषाड्वा निषादेऽंशे रानि स्यात् षड्जमध्यमा ॥ २४४ ॥

गान्धारे च यतो लोपो नांशमंबादिनो न(तं ? तः) ।

अस्यार्थः — निषादेऽथैष पद्मजम्भ्या-जतिरपाडवा ।
कथम् । पद्मजग्रामे पाडवविधौ गान्धारस्य लोपो नास्ति । गा-
न्धारोऽथैष निषादेन अपाडवा बोद्धव्याः । अंश(सन्धा ? संधा)-
दिनो लोपाभावात् ।

कैशिकी रक्तगान्धारी गान्धारी चैव पञ्चमे । २४५ ॥

तथा पाडवा तु गान्धारे धैवता तदादीच्यवा ।

निषा ऋषभेण पद्मजोदीच्यवा से अपाडवा विज्ञेया ।

इदानीमौद्धितं प्राप्तमधेयते —

गान्धारीरक्तगान्धार्योः पद्मजमध्यमपञ्चमाः ॥ २४६ ॥

सन्निपादाः स्मृता अंशा अनौद्धितभागिनः ।

एतच्चासङ्गम् । औद्धितप्राप्तेरभावात् । सत्यमुक्तम् । औद्धि-
तनिषेधवचनानि विधेआप्राप्तमेवौद्धितत्वं निषिध्यते ।

पद्मजमध्यमजाती तु गान्धारोऽथ निषादवान् ॥ २४७ ॥

कैशिक्यामथ पञ्चम्यां क्रमा कृषमधैवती ।

गान्धारोऽथ निषादवानौद्धितभागी । कैशिक्यामु-
षमः पञ्चम्यां धैवतश्चानौद्धितभागी स्वात् । तत्र प्राप्तमेवा-
नौद्धितत्वं निषिध्यते अंशता चाप्राप्तैव कल्प्यते ।

इदानीं ये अपवादीभूताः स्वराः पाडवौद्धितविधौ
तानुदस्यति ।

बोद्ध्याः सप्ताधिकाश्चैव चत्वारिंशच्च पाडवे ॥ २४८ ॥

अस्यार्थः — पाडवे विधौ क्रियमाणे सप्ताधिकश्चैव
चत्वारिंशच्च पाडवे अस्यार्थविधौ क्रियमाणे सप्ताधिका-

ॐ
२.२५

अत्वारिंशदंशका अपवादश्वररहिता योजनीया इत्यर्थः । चत-
शृणां जातीनां नित्यसंपूर्णानां नवांशाः पातनीयाः त्रिषष्टि-
मध्ये । तथा—रिषत्रनिपसरा । पञ्च । एषु नवांशेषु पाति-
तेषु चतुष्पञ्चाशदंशा वशिष्यन्ते । तथापि षड्जमध्यमा
षड्जोदीच्यवा कैशिकी गान्धारी रक्तगान्धारी धैवती आसां
षड्जातीनां सप्तांशाः पातनीयाः । तेषु सप्तांशेषु पातितेषु
सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति । तथा—

मध्यमोदीच्यवासां वा तथा गान्धारपञ्चमी ।

कर्मांरबी रिषनिधैः समपैः षड्जकैशिकी ॥ २४९ ॥

सममपैः स्मृता + + + + + + + + ।

नन्दयन्ती भवेत् पागा गान्धारोदीच्यवासमा ॥

तेषु चत्वारिंशदंशेषुक्तपरैः पाडयविधिः कर्तव्यः ।

इदानीमौदुचिनाविधौ येषु अनपवादिनः स्वरास्तान्
दर्शयति ।

तथापवादिनिर्मुक्तस्त्रिंशदौदुचिते भवेत् ॥ २५० ॥

अत्यार्थः—तथा तेन प्रकारेण अपवादनिर्मुक्तस्त्रिं-
शत्कार(११०) चोद(व्यम्?व्यः) । तथा— त्रिषष्टिमध्ये
नित्यसंपूर्णानां चतसृणां जातीनां नवांशाः पातनीयाः । तेषु
पातितेषु चतुष्पञ्चाशदंशास्तत्रावशिष्य(स्त?न्ते ।) तथापि
चतुष्पञ्चाशन्मध्ये चतसृणां जातीनां नित्यसंपूर्णपाडयानां
छादश सप्तांशाः पातनीयाः । तेषु पातितेषु द्विचत्वारिंशद-
शेषुक्तस्वरैरौदुचिनाविधिर्भवतीति । तथाचाह भरतः—

। पञ्चस्वरा सप्तमे त्वंशे मेध्यते षड्जमध्यमा ।
 संज्ञाचलोपाद् गान्धारे तद्वद् धैवतहीनता ॥
 गान्धारीरक्तगान्धारीकैशिकीर्णा च पञ्चमः ।
 षड्जायाश्चैव गान्धारमहो मध्यमषाडवी ॥
 षाडवं धैवते नास्ति षड्जोदीर्घवंशके द्विजाः ।
 गान्धारीरक्तगान्धार्योः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥
 सप्तमश्चैव विज्ञेयो यैः स्वनीदुचितं भवेत् ।
 द्वौ षड्जमध्यमांशी तु गान्धारः स निषाद्वारः ॥
 ऋषभश्चैव पञ्चम्यां कैशिक्यां धैवतस्तथा ।
 एवं च द्वादशैवैते व(र्गाः) (ऽर्थाः) पञ्चस्वरे सदा ॥
 सर्वस्वराणां नाशोऽत्र विहितः सर्वजातिषु ।
 न मध्यमस्य लोपो हि कर्तव्यस्तु कदाचन ॥
 सर्वस्वराणां प्रवर अनाशी मध्यमस्वरः ।
 गान्धर्वकस्यो विहितः सामस्वपि च मध्यमः ॥”

इदानीं षाडवीदुचितविधिन्तु उत्तर्गापवादविधिरस्तु
 विकृतास्तेव जातिषु बोद्धव्यः । ननु शुद्धासु जातिषु तासां
 शुद्धानामन्यत्रात्पुनश्चैव मूलत्वाद् एता एव शुद्धा विकृता
 भवन्ति । कथं —

तद्यद्वा तदपन्यासा तदंशा च यदा भवेत् ।
 मन्द्रपन्यासा च पूर्णा च शुद्धा जातिस्तथोच्यते ॥ २५१ ॥
 इति शुद्धलक्षणमुक्तम् ।

एतेन लक्षणेनैकेन द्वाभ्यां वा विकृता भवन्ति । पुन-
न्यासवर्ज्यमिति । न्यासेन विकृतं च नास्ति न्यासवर्ज्यमिति
वचनात् । विकृता पाङ्जी (टि) विधा नित्यसम्पूर्णा पाङ्जा
चेति । नामांशेन पाङ्जी शुद्धविकृता पाङ्जी गान्धारगंशेन
संपूर्णा अंशसंवाच्यलोपात् । मध्यमपञ्चमधैवतांशे निपादेन
पाङ्जा यदा तु पाङ्जी शुद्धा गीयते तदा पञ्चमस्यांशत्वेन
शेषाणां स्वराणां बहुत्वम् । बहुत्वेन षड्जपञ्चमयोस्त्रिशदंश
भवन्ति । षड्भिस्तुर्दशविधो भवति । गान्धारवर्गैकोनविंश-
तिविधः । मध्यमश्चतुर्दशविधः । मिन्द्रित्वा समस्वरं अष्टा-
विंशत्याधिकं शतं भवतीत्यलम् ॥

इदानीं दशलक्षणमध्ये यदन्यां जातौ भवति तत्
तस्या दर्शयति । तत्र पाङ्ज्याः षड्जग्रामसम्बन्धाया अंशा
ग्रहाः पञ्च भवन्ति । तद्यथा षड्जगान्धारमध्यमपञ्चमधैवता
(ग्रहाः अंशाः ?) ग्रहा अंशाश्च । गान्धारपञ्चमावपन्या (सौ ?
सौ) । निपादहीना पाङ्जो षड्जो न्यासः । षड्जगान्धारयोः
षड्जधैवतयोश्च सङ्गतिः । गान्धारोऽतिवेलापादित्वात् पर-
स्वरममनं च सङ्गतिः । पञ्चस्वरपरा तारगतिः । षड्जस्वरात्
परा वा म (न्त्र ? न्द्र) गतिः । षड्जधैवतयोश्च औद्बुधितत्वं च
सर्वधैव नास्ति । सम्पूर्णा पाङ्जा । यदा सम्पूर्णा गीयते तदा
ऋषमपञ्चमयोर्निषादपञ्चमयोस्तत्त्वं कार्यम् । कुतः —

यं विना हीनता यस्यां स्यात् चेत्तस्यां तु रोगल्लक्षः ।

इति वचनान् । य (धा ? दा) पाङ्जा गीयते तदा ऋषमस्या-

स्पर्त्वं कार्यम् । शेषाणां स्वराणां बहुत्वम् । अस्याश्च दशा-
 दाकाः । तद्यथा । शुद्धा विकृताश्च पञ्च पूर्णश्चत्वारः
 पाङ्क्षाः गान्धारैऽशौ पाङ्क्षापञ्चादात् तेषांशाः स्फुटयन्ते तेन
 लिखिताः षड्जांशेन शुद्धत्वं षड्जश्चापन्यासः संपूर्णव-
 र्थायामष्टविधलक्षणम् । पाङ्क्षावस्थायां न(१३)विधत्वम् ।
 शुद्धं पत्तिरन्य चतुर्विधा पाङ्जी विकृता बोद्धव्या । अ-
 स्याश्च धैवतादिमुर्लना पञ्चपाणिचित्रे मार्गे मागधी
 गीतिः पञ्चपाणिद्विकलः वार्तिकमार्गे सम्भाविता गीतिश्च-
 त्सुक्लः पञ्चपाणिः दक्षिणे मार्गे पृथुला गीतिः । अनेन क-
 र्मेण सर्वासां जातीनां बोद्धव्यम् । वीरराद्राद्भुता रमाः
 कन्याः । अथमोपक्षेपेनो भ्रुवागाने विनियोगः ॥

आर्षुभी शुद्धा गीयन्त । निषादपञ्चमास्पर्त्वं ऋषभगा-
 न्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः षड्जषड्जः मिलित्वा
 पञ्चाम् । ऋषभविषतनिषादा ग्रहाः त्वयमेवांशाः । त एवा-
 पन्यासाः । पञ्चम्वरपरस्तारः निषादः ऋषभो न्यासः न्यास-
 परस्तत्परो वामरद्रः षड्जधैवतपञ्चमः ऋषभगान्धारस्वोश्च
 सङ्गतिः । षड्जहीनं पाङ्ख्यम् । षड्जपञ्चमहीनम् औद्भु-
 वित् । पूर्णवस्थायां षड्जगान्धारपञ्चमनामस्पर्त्वं ।
 औद्भुवि गान्धारमध्यमशोरस्पर्त्वं शेषाणां च बहुत्वम् । दश-
 विधत्वं चास्याः दशांशाः शुद्धविकृताः पूर्णस्वयः । पञ्चमा-
 दिमुर्लना चचत्सुटस्तालः । एककलेन चित्रेण मागधी । द्वि-
 कलेन वार्तिकेन सम्भाविता । चतुष्कलेन दक्षिणेन पृथुला
 मात्रा ॥ ६१ ॥

दक्षिणे कला । शीरसीद्राक्षता रताः । प्रथमप्रेक्षणके
 नैष्कामिकी ध्रुव(वा)माने विनियोगः । ध्रुवतादिमुर्छना ध्रु-
 व(न्या ? त्या) ध्रुवतं ग्रही ग्रही अंशौ च । शुक्लावस्थायां ध्रु-
 वत्येव न्यासः । विकृतावस्थायां च ध्रुवतर्पणमध्यमा अप-
 न्यासाः । ध्रुवतो न्यासः । पञ्चमहीनं पादवं । पञ्चमपद्मजहीनं
 पादवं पञ्चमपद्मजहीनमौद्भुतम् । तादेव पद्मपञ्चमस्वरौ
 तु बली कर्तव्य(न्यौ ? न्यौ ।) कश्चिच्छुनीयौ । पञ्चस्वरपर-
 स्तरः । न्यासपरस्तपरो वा मन्द्रः । पूर्णावस्थायां पद्मगा-
 न्धारमध्यमपञ्चमनिपादानामरूपत्वं पञ्चमपद्मवर्जं च । एते-
 धामौ(द्भु)विते अरूपत्वम् । शेषाणां च बहुत्वम् । विवि-
 धत्वमस्याः सप्तशकः शुद्धा विकृताः पूर्णा कृपभादिमुर्छना
 तालः पञ्चपाणिः एककलत्रिणो मार्गः सागधी गीतिः ।
 द्विकलो (वा)र्तिकः सम्भाषिता । चतुष्कलो दक्षिणः पृथुला
 कला (धतरः)दक्षिणे कलाः द्वादश वार्तिके कला अष्ट-
 चत्वारिंशद् । रता शीरसीभस्मभयानकाः । ध्रुवमानं प्रथमे
 प्रेक्षणके विनियोगः ॥ (निपादवत्सा) निपादवर्षमगान्धारा ग्रहाः ।
 अं(शा)श्च । अपन्यासाश्च निपादगान्धारर्षभाः । निपाद एको
 न्यासः । पञ्चमहीनं पादवं पञ्चमपद्मजहीनमौद्भुतम् । पूर्णा-
 वस्थायां पद्मगान्धारमध्यमपञ्चमानामरूपत्वम् । औद्भुविते
 मध्यमध्रुवतयोररूपत्वम् । पञ्चस्वरपरा तारगतिः । न्यास(पर)-
 स्तपरो वा मन्द्रः । गान्धारादिमुर्छना तालश्चतुष्टयः दक्षिणे
 कला चतुष्पाणिः चित्रेष्टी । दशविधत्वं धारयाः दशांशाः
 शुक्लास्त्रयो विकृताः पूर्णा । रसश्च करुणः । ध्रुवमानं प्रथम-
 प्रेक्षणके विनियोगः ॥

पद्मजैशिव्या पद्मजगान्धारपञ्चमा ग्रहाः अंशाश्च ।
 पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः । नित्यसम्पूर्णा
 च । धैवतनिषादग्रहाः । मध्यमानामल्पत्वम् । ऋषभस्याल्प-
 तरत्वं शेषाणां बहुत्वम् । (ना न्यासस्तु गो(गोगा न्यासः)
 पद्मजनिषादपञ्चमाः अष्टधैव अस्याः शुद्धत्वमंशकाः पूर्णा-
 क्षण्यस्तुटन्तालः । एककले चित्रे मामधी गीतिः । द्विकले
 वार्तिके सम्भाविता । चतुष्कले दक्षिणे पृथुल्या । रसश्च क-
 रुणः । प्रथमप्रवेशगीति द्वितीयप्रेक्षणके विनियोगः । पद्मजो-
दी(व्य ? व्य)वायाः पद्मजमध्यमधैवतनिषादा ग्रहाः अंशाश्च ।
 पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः । ऋषभहीनं पा-
 ड्यं ऋषभपञ्चमहीनमौद्भुतम् । पूर्णावस्थायां पद्मज-
 गान्धारपञ्चमयोरल्पत्वं गान्धारस्यांशत्वे प्राप्ती बाहुल्यं षाडवे
 पञ्चमस्याल्पत्वं औद्भुतिरेव न कस्याप्यल्पत्वमंशेषाणां बहुत्वं
 (मध्यमो न्यासः) । ऋषभधैवतावपन्यासी । अंशानां परस्पर-
 गमनम् । दशविधत्वमस्याः सप्तांशक....तत्र सप्त पूर्णा पञ्च
 षाडवाः पञ्च औद्भुवगान्धारमूर्च्छनातालः पञ्चपाणिः । एक-
 कलेन चित्रेण मामधी । द्विकलेन वार्तिकेन सम्भाविता ।
 चतुष्कलेन दक्षिणेन पृथुल्या । रसी शुद्धतरहास्यौ । ध्रुवागाने
 द्वितीयप्रेक्षणके विनियोगः । पद्मजमध्यमाया ग्रहाः अंशाश्च
 सप्तैव स्वरः । पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः ।
 निषादहीना षाडवा । निषादगान्धारहीना औद्भुतिता । ग्रामा-
 दिरोधेन वधेष्टं सञ्चारः । पूर्णावस्थायां निषादगान्धारयोर-
 ल्पत्वम् । (पद्मजमध्यमो न्यासः) । सप्तस्वरपन्यासः ? सा

दशविधत्वम् अस्या एतदंशकाश्चत्वारः षाड्याः । तथैव धैव-
 तैः षो षाड्यानाम् औद्भित्ताश्च शुद्धत्वं नास्ति । मध्यमादिमू-
 र्त्तेना तालः पञ्चपाणिः एककलेन त्रिधेन मागधी द्विकले(न)
 वार्तिकेन सम्भाविता चतुष्कलेन दक्षिणेन पृथुला सर्वरसा-
 त्तिका भुवगाने द्वितीये प्रेक्षणके विनियोगः । एताः षड्जमा-
 मसंयन्धाः सप्त जातयः । इदानीं मध्यमामतंयन्धा जातय उ-
 च्यन्ते । तत्र गान्धारी गान्धारषड्जमध्यमपञ्चमनिषादा ग्रहाः
 त एवांशाः । पञ्चस्वरपरस्तारः न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः । क-
 षमहीनं षाड्यम्, कषमधैवतहीनमौद्भितम् । पूर्णवस्थायासु-
 षमधैवतयोरुत्पत्त्वं दोषाणां बहुत्वम् । स्वरजातित्वाद् गान्धारो
 न्यासः षड्जमध्यमावपन्यासी धैवतर्षमयोः सङ्गतिः । त-
 द्यथा — गान्धारी यदा संपूर्णा गीयते तदा माधारिगा इति
 गायन्ति इति प्रयोगः (गः) स्यात् । यदा क(ष)महीना
 गीयते धरस्वरप्रवेशनं (१) माधारिगा इति प्रयोगः स्यात् ।
 यदा औद्भिता गीयन्ते तदा उत्तर(स्वर) स्वरप्रवेशो मागगा
 इति प्रयोगः स्यात्, मापरिष इति प्रयोगः कदाचिदपि न
 स्यात् । दशविधत्वमस्याः एकादशांशकाः शुद्धा विकृताः
 पूर्णाः पञ्च चत्वारः षाड्याः औद्भित एकः मूर्त्तेना धैवतादिः
 चक्षुष्टालः एककलविधः त्रिधेन मागधी द्विकले
 वार्तिके सम्भाविता चतुष्कले दक्षिणे पृथुला रसः कलः
 मात्रा दक्षिणे वार्तिके त्रिधे कला भुवगाने तृतीयप्रेक्षणके
 विनियोगः ।

गान्धारी(धैव १ र्या) षड्जमध्यमपञ्चमगान्धार-
 निषादा ग्रहा अंशाश्च । पञ्चस्वरपरस्तारः न्यासपरस्तत्परो

वा मन्द्रः । ऋषभहीनं पाडवम् ऋषभधैवतहीनमौद्धृषितम् ।
 पूर्णावरथायामृषभधैवतयोरल्पत्वं शेषाणां बाहुल्यम् । निषा-
 दस्वांशत्वादबहुत्वे प्राप्ते वचनादबहुत्वं (१), धैवतस्यानश-
 स्वादल्पत्वे प्राप्ते वचनाद् बाहुल्यं, पाडवे धैवतस्याबाहुल्यम् ।
 ऋषभस्य न कदाचिदपि । औद्धृषिते सर्वेषामंशत्वात् तस्या-
 ल्प(श ?)त्वम् । उक्तमङ्ग्या शेषाणां बाहुल्यम् । न्यासो गा-
 न्धार एव च । अपन्धासस्तु मध्यम एव । षड्जगान्धारयोस्तु
 सञ्चारः दशविधत्वमस्याः द्वादशांशकमः पूर्णाः पञ्च च-
 त्वारः पाडवे पञ्चपथ्यशेषत्वाद(१) । ऋषभादि मूर्च्छना । करुणो
 रसः । तालः पञ्चषाणिः । एककले चित्रे भागधी । द्विकले-
 वार्तिके सम्भाविता* ।

(षट् अंशाः) सप्त स्वराः षड्जमध्यमाया मिथश्च ते ॥

सङ्गच्छन्ते निरल्पोऽशा(गाङ्गा)दते वा(नि ? दि)तां विना ।
 निलोपे नीगलोपे च पाडवौद्धृषिते मते ॥ २५२ ॥

पाडवौद्धृषयोः स्यातां द्विध्रुती तु चिरोधिनी ।

गीतितालकलादीनि पाड्जीवन्मूर्च्छना पुनः ॥ २५४ ॥

मध्यमादिरिह ज्ञेया पूर्ववद् विनियोजनम् ।

अस्यां षड्जमध्यमौ न्यासौ । सप्त स्वरा अपन्धास्ताः ।
 प्रस्तारिः — मागासगप(धप) मानिधानिमा (१) । मामासरी
 गरिनि(ध)वधाया (२) । मागारीगा मामास्तासा (३) । घागधप-
 रिगिगारिगसधसधा । रिगारिगसासा । सासारिगरिग (४) (१) ।

निधारीमम मामामामा (६) । मामामममम वषषपनिमग
(७) । धावषपरिमग गारिमस + सग (८) । मामाधनिधस
धवषमपापा (९) । गामममामा वधषमममगस (१०) ।
धागवपरिमगमिमसवस (११) । निधसमिममममामामा ।
षड्जमध्यमा । स ॥

गान्धारोदीच्यवायां तु द्वार्वशौ षड्जमध्यमौ ॥ २५५ ॥
रिहोपात् पाडवं ज्ञेयं पूर्णत्वेऽ(शोन्तरात्मना ? शोतरात्मता) ।
अल्पा निधपगान्धाराः पाडवत्वे प्रकीर्तिताः ॥ २५६ ॥
रिधयोः स(गनिधे ? इतिधे)या धैवतादिश्च मूर्तेना ।
तालश्चक्षुस्तुष्टो ज्ञेयः कलाः षोडश कीर्तिताः ॥ २५७ ॥
विनियोगो भुवागाने चतुर्विधेक्षणे मतः ।

अस्यां म(ध्व)मो न्यासः । षड्जधैवतावपन्यासौ ।
प्रन्तारः — सासात्पमा धावषमामा (१) । धाामामा सासा-
सासा (२) । धानीसासा मामापापा (३) । नीनीनीनी नी-
नीनीनी (४) । मामाधानिस नीनीनीनी (५) । मापापापरि
गागासासा (६) । गाममपावध माधनिपापा (७) । रिग-
नसाध नीनीधाधा (८) । (गारिमसासनि) गारिमसासा
(९) । सासासामा मनिधनीनीनी (१०) । धामा पापापरि गागा-
सासा (११) । गान्धासासा मापापापरिगा (१२) । गामागागा
गागासासा (१३) । नीनिपापा नीगागागा (१४) । नी-
नीधापा धापापापा (१५) । धापासामा मामामामा (१६) ।
गान्धारोदीच्यवती । स ॥

अंशाः स्यू रक्तमान्वारी पञ्च (मेष)पञ्च(पूजिजिजि)ताः ॥

रीमतिक्रम्य सगव्योः कार्ये सक्षिपिमेलने ।

रिलोपरिधलोपेन पाठबौद्धवित्तं ॥ २५९ ॥

बहुत्वं निधयोरंशः पञ्चमो द्वेष्टि पाठवम् ।

द्विप(ज्जी ? न्यौ)भुवितं षड्जनिमपाः सङ्गती सगी ॥

पञ्चपाण्यादि पाड्जीवदपनादिस्तु मूर्छेना ।

तृतीयमेक्षणगतं भुवादां विनियोजनम् ॥ २६१ ॥

(नस्या ?) तस्या गान्धारो (न्यासः, मध्यमोऽ)पन्यासः ।

प्रस्तारः — पानीसासा गासापानी (१) । सासापापा मामा-
गागा (२) । मापाधापा मापाधप(म)ग (३) । मामामामा मामा-
मामा (४) । धानीपापधधानीपापा (५) । मां पा मां पा पापा-
पामा (६) । रीमांमापा पापामापा (७) । रीगाभापा पापा-
मापा (८) । पापापापा पापापापा (९) । रीगांभापा रीगा-
गागा (१०) । गापापार्ध धानिध-पापा (११) । मापरिमागा
गामागागा (१२) । रक्तमान्वारी ॥

कैशिकस्यानृपमान्वांशा निधायंशी (प ? द)रा तदा ।

न्यासः पञ्चम एव स्यादन्यदा(वि ? दि)भुती सगी ॥

अन्ये तु निगपन्यासा(न) निधयोरंशयोर्विदुः ।

रिलोपरिधलोपेन पाठबौद्धवित्तं मतम् ॥ २६२ ॥

रिरह्यो निपद्याहुस्वमंशानां सङ्गतिर्मिथः ।

पाठबौद्धवित्ते (द ? दि)ष्टः क्रमात् पञ्चमपैवतौ ॥ २६४ ॥

वाङ्मनीयत् पञ्चपाण्यादि मान्धारविस्तु मूर्च्छना ।

पञ्चम(प्रोः प्रे)क्ष्यगने ध्रुवायां विनियोजनम् ॥ २६५ ॥

अस्या (मान्धा)पञ्चमनिपादा न्यासाः विनर्जः षट्

वत् वा स्वरा अपन्थाताः । प्रस्तारः — पाधनिपाधनि
गामागामा (१) । पापाभाधनि निधनपापा (२) । घानी-
मासा रीरीरीनी (३) । मांसांसा नी गामागामा (४) । माधा-
नीधा (मा)धामापा (५) । निगरीसाधनि रीरीरीनी (६) ।
गारीमांसा पाधामापा (७) । गामागामा भानीधनीनी (८)
गामानीनी गामागामा (९) । गामानीनी पापापापा (१०) ।
मापापापा पापागामा (११) । घामागानि घानीनीगामा (१२) ।
कैशिकी । म ॥

पञ्च (माः ? मां)शा (साधना ? सदा)पूर्णा मध्यमोदीयवा
विस्ता ।

तद्धम शेषे विजानीयाद् मान्धारोदीच्यभामतम् ॥ २६६ ॥

मध्यमादि(मरीन ? मूर्च्छना) स्यात् तात्त्वक्षचत्पुटा ॥ १ ॥

चतुर्थस्य श्रेष्ठणके ध्रुवायां विनियोजनम् ॥ २६७ ॥

अस्या मध्यमो न्यासः । षड्जधैवतावपन्यासी ।

प्रस्तारः — पाधनिनीनी गामानीपा (१) । रीरीरीगा सारि-
गगागा (२) । नीनीनीनी (नीनीनीनी) (३) । नीनि-
धपमा निधनिधपापा (४) । पापागरी रीरीरीनी (५) ।
सारिगसागच नीनीनीनी (६) । साधनीभा पापागामां (७) ।
गापाभानि घानीनीसासा (८) । पापाभाधनि पापापा
(९) । मापाभारिग गामागामा (१०) । गापाभापा । नी-
नीनीनी (११) । मापाभापरि गामागामा (१२) । गामागामा

मानिधनीनी (१३) । नीनीधपमा निधनिधपापा (१४) ।
रीगांसांसां मानिधनीनी (१५) । नीनीधापा घापामा (१६) ।
मध्यमोदीच्यवा । म ॥

कार्मारज्यां भवन्त्वंशा निषादरिपक्षेयताः ।

बह्वोऽन्तरभार्गत्वादनेशाः परिकीर्तिताः ॥ २६८ ॥

गान्धारीऽयन्तबहुलः सर्वशस्त्रं (?) स्वसङ्गतैः ।

चक्षत्पुटः षोडशाव कण्ठाः षट्(जा)दि मूर्च्छनाः ॥ २६९ ॥

पञ्चमस्य प्रेक्षणस्य ध्रुवायां विनियोजनम् ।

अम्बां पञ्चमो न्यासः, अंशा ए(ष)ा बा) पन्यासः ।
प्रस्तारः — रीरीरीरीरीरीरी (१) । नां गां सां गां सा नीनी-
नीनी (२) । नीनीनीमा पा(पागागा) (३) । गापापा ।
नीनीनीनी (४) । रीगांसां नी रीगांरीगां (५) । रीगांरीसा
निधनीपापा (६) । मापापापरि गागागागा (७) । रीरीगांसम
मापापापा (८) । मापापापरि गागागागा (९) । धानीपापा
धानीसापा (१०) । नीनीनीनी नीनीनीनी (११) । न माधानी
नीपापापा (१२) । मापापापरि गागागागा (१३) । नीनी-
पापनि गागागागा (१४) । सारीमासा नीनीनीनी (१५)
नीनीधापा पापापापा (१६) । कार्मारजी । म ॥

अंशो गान्धारीपञ्चम्यां पञ्चमः स(ङ्ग)तिः पुनः ॥ २७० ॥

वर्तुल्यावापि गान्धारीपञ्चम्योरिव सुरिभिः ।

चक्षत्पुटः षोडशाव कण्ठा गादिभ्य मूर्च्छना ॥ २७१ ॥

तुर्वप्रेक्षणसंबन्धि ध्रुवागाने विनियोजनम् ।

અસ્થાં ગાન્ધારો ન્યાસઃ । ક્ષપભવચ્ચમાવત્ત્યાસી ।

પ્રસ્તારઃ — ધમપમધન ધપમાધાની (૧) । સનિધાપાપા
પાપાપાપા (૨) । ધાનીસાસા મામાપાપા (૩) । નીનીનીની
નીનીનીની (૪) । નીનીધપમા ધિધનિધપાપા (૫) । પાપા-
રીરી રીરીપાપા (૬) । મારિમસારાય નીનીનીની (૭) ।
નીરીસારિસ રીરીરીરી (૮) । નીમાસાનિન સાનીનીની (૯) ।
નીમાં નીમાં પાપામાંમાં (૧૦) । માંપામાંમાં નીનીનીની (૧૧) ।
માપમાપરિ મામામામા (૧૨) । નીનીપધા નીમાંમાંમાં (૧૩) ।
નીનીનીની નીનીનીની (૧૪) । માંમાંધાની સનિધપાપા (૧૫) ।
માંમાંપરિ । માંમાંમાંમાં (૧૬) । ગાન્ધારપચ્ચમી ॥

અન્ધયા (સદ્ગા ? મંદા) નિરગપા શિષ્યોર્નિવયોસ્તથા ॥

સદ્ગતિન્યોત્તર્યન્તમંશાતુકમતો પ્રજેતુ ।

વાહ્યં વહ્જલોપેન મધ્યમાદિશ્ચ મૂલેના ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વાદ્યં તુ કલ્પાનાલ્પવિનિયોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

અસ્થામન્ધયાં ગાન્ધારો ન્યાસઃ । અંશા દ્વાપ-
ન્યાસાઃ । પ્રસ્તારઃ — ગારીરીરી રીરીરીરી (૧) । રીમા-
રીમા રીરીરીરી (૨) । રીરીગાગા રીરીમામા (૩) । રીમાસા-
ધનિ નીનીનીની (૪) । નીરીનીરી ધનિધનિધપાપા (૫) ।
માપામારિમ ગાગામામા (૬) । રીરીમાસન મામા પાપા (૭) ।
માપામારિમ ગાગામામા (૮) । ધાનીમામા ગાગામામા
(૯) । પાપામારિમ ગાગામામા (૧૦) । નીનીનીની રીરીરીરી

(११) । रीरीमानी सातानीनी (१२) । पपामागारि गामा-
गागा (१३) । रीरीगासम मामापापा (१४) । मामानीनी
सागमापा (१५) । रिगमागागा गामागागा (१६) । अन्यी ।
म ॥

मन्दयन्त्रया पञ्चमोऽशो गान्धारस्तु ग्रहः स्तुतः ॥ २०४ ॥

कैश्चित् पञ्चमः प्रोक्तो ग्रहोऽस्य गीतवेदिभिः ।

(मन्द्रार्जुनस्य धातुस्य पाठस्य षड्जलोपतः ॥ २०५ ॥

हृष्यना मूर्धना तालः पूर्वषट् द्विगुणाः कलाः ।

विनियोगो भुवनात् प्रथमप्रक्षणे भवेत् ॥ २०६ ॥

अस्यां गान्धारो न्यासः । मध्यमपञ्चमावपन्यासौ ।

प्रस्तारः — गामागागा पापाधपम (१) । धाधाधा धनी-
सनिधा (२) । पापापापा वापापा (३) । धानीमापा गागां-
गागां (४) । मारीगागा गामागागा (५) । मापामापा धाध-
निपापा (६) । धानीमापा गामागागा (७) । नपापापा
मामागागा (८) । धानीमापा गामागागा (९) । मामामापा
मामागागा (१०) । रीगामापा वामपापानी (११) । रीरीरीरी
वापामापा (१२) । धानीसनिधा पापापापा (१३) । धानी-
मापा गामागागा (१४) । मापापापा धामान्नामा (१५) ।
धाधानिधा पापापापा (१६) । रीगामापा पमपापाम (१७) ।
रीरीरीरी पापापापा (१८) । पापापापा धामामापा (१९) ।
निपापागम गागांगागां (२०) । रीरीगागा वामामापा
(२१) । नीपानीमा नीधापापा (२२) । सासाधनिधा
पापापापा (२३) । मापा(मा)पा (रिग) गामासासां (२४) ।

रीरीगागा मामापागा (२५) । रीरीरीगा मारिगागा (मा)
(२६) । मानीपानी गामागागा (२७) । मामापापा धाधनि-
निधमा (२८) । धाधासानी धानीपापा (२९) । रीरीरीरी
मापाधामा (३०) । नीनीनीनी धापामामा (३१) । माप-
रिगागामागागागा (३२) । नन्दयन्ती । म ॥

भं ज्योतिस्तद्वतो हंसस्तरमात्रं तं भरतं विदुः ।

तद्व(धं) भरतज्ञानं तद्वया भारती शुभा ॥ २७७ ॥

किमुच्यते रागशब्देन किं वा रागस्य लक्षणम् ।

व्युत्पत्तिरक्षणं तस्य यथावद् वक्तुमर्हति ॥ २७८ ॥

मताङ्ग उवाच —

रागमार्गस्य यद् रूपं यजोक्तं भरतादिभिः ।

निरूप्यते तदस्माभिर्लक्ष्य(ते) लक्षणसंयुतम् ॥ २७९ ॥

तत्रादौ

स्वरवर्णविशेषेण ध्वनिभेदेन वा पुनः ।

राग्यते येन यः कथितः स रागः संमतः सताम् ॥ २८० ॥

अथवा

चोद्गो ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।

रसको जनचिन्तानां स च राग उदाहृतः ॥ २८१ ॥

सामान्यं च विशेषश्च लक्षणं द्विविधं मतम् ।

चतुर्विधं तु सामान्यं विशेषश्चांशकादिकम् ॥ २८२ ॥

इत्येष रागशब्दस्य व्युत्पत्तिरभिधीयते ।

रञ्जनराजायते रागो रगणभिः समुदाहृतः ॥ २८३ ॥

अश्वकर्णादिवद सौ योगिकं ज्ञानं वाचक.

योगसूत्रोऽथवा सभा जय. पञ्चमशब्दवत् ॥ २८४ ॥

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि सत गीति (गीति)र्मनोहराः ।

प्रथमा शुद्धगीति (गीति) स्याद् द्वितीया मिश्रका भवेत् ॥

तृतीया गौडिका चैव रागागीतिश्चतुर्थिका :

साधारणी तु विशेषा गीति (गीति)ः पञ्चमी तथा ॥

भाषागीतिस्तु षष्ठी स्याद् विभाषा चैव सप्तमी ।

सप्तमीत्यो मया प्रोक्ता इदानीं भेद उच्यते ॥ २८५ ॥

गीतयः पञ्च विशेषाः शुद्धा निम्नाथ देवरा ।

गौडा साधारिता प्रोक्ता बाह्यिकेन महात्मना ॥ २८६ ॥

इति तेषां लक्षणमुच्यते दुर्गाशक्तिमतम् ।

“प्रथमा नागधी श्रेया द्वितीया पार्वमानधी ।

सम्भाविता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥”

इति भरतमते ।

भाषा चैव विभाषा च तथा चान्तरभाषिका ।

तिस्रस्तु गीतयः प्रोक्ता बाह्यिकेन महात्मना ॥ २८७ ॥

भाषागीतिविभाषा च सतद्देवाप्युदाहता ।

भाषागीतिस्तु चैव शार्दूलमतसम्भवा ॥ २८८ ॥

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि रागलक्षणमुक्तम् ।

२८९: मन्द्रा मन्दैश्च नागश्च कलुभिर्देविभिः समैः ॥ २८९ ॥

स्वैश्च ध्रुविभिः पूर्णा चोक्त गीतिकदाहता ।

मूर्धमका ॥ २९० ॥ (गीति)र्मनोहराः (गीति)र्मनोहराः ॥ २९१ ॥

मूर्धमका

ललितैस्तामन्यैश्च भिक्षा गीतिरुदाहृता ।
 ओहालललितैश्चापि न यो गीतान् (तो ? दो)मनाः ॥
 हकारोकारयो(र्यो ? दो)गाओहाली पारकीतिना ।
 चिबुकं हृदये ग्यन्य ओहाली मन्दरा भवेत् ॥ २९४ ॥
 हुता हुततरा कार्या सह कम्पेन पीडिता ।
 ओहाली ललिता चापि दृष्टदृष्टेन पाणिना ॥ २९५ ॥
 विस्थानकर्णैर्युक्ता स्वस्था चलनाकुलम् ।
 चतुर्विधा तयोहाली कर्तव्या गयवेदिभिः ॥ २९६ ॥
 समाधाय समा चैव कार्यारो(गा ? हा)जरोहिणी ।
 अविश्रामेण विस्थाने गोडी नीतिरुदाहृता ॥ २९७ ॥
 प्रयोगैश्च हुतैः कार्या मिश्रामिश्रैश्च मालवैः ।
 ईषत्प्रकम्पितैः किञ्चिद्दालितैस्तामदीपिनैः ॥ २९८ ॥
 सोऽप्युत्तैः स्वण्डस्वण्डैश्च भिक्षा गीतिरुदाहृता ।
 + + + + + ओहाली परिमयते ॥ २९९ ॥
 ललितैर्गमकैश्चैव प्रसन्नैरौसैः समैः ।
 रत्नकैः सुरसन्दर्भैः रागगीतिरुदाहृता ॥ ३०० ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां यो रागः शोभनो भवेत् ।
 स सर्वो दृश्यते येषु तेन रागा इति स्मृताः ॥ ३०१ ॥
 कज्जुमिलितिनैः किञ्चित् गुरुगुरुनैः गुरुनैः ।
 ईषद्गुरुनैश्च कर्तव्या मृदुमिलितिनैश्च ॥ ३०२ ॥
 प्रयोगैर्मृदुनैः मृदुनैः कर्तव्याः सुयोगिनैः ।
 (सु ? स्व)गैः साधारण्य गीतिगीतिनैः मन्दुनैः ॥ ३०३ ॥

हि. २२.

हि. २५.

एवं साधारणा ज्ञेया सर्वगीतितमाध्या ।
 प्रयोगैर्गोप्रजैः शृङ्गैः काकुर्जैः सुगोजितैः ॥ २०४ ॥
 कम्पितैः कोमलैर्वीतिर्मांलवी काकुनाम्पितैः ।
 ललितैः सुकुमारैश्च प्रयोगैश्च सुत्तैः ॥ २०५ ॥

मन्त्रजिह्वी

भाषागीतिः समाख्याता एषा गीतिविचक्षणैः ।
 यथा वै रज्यते लोकस्तथा वै संप्रशुभ्यते ॥ २०६ ॥
 ललितैर्वहुभिर्दासैः कम्पितैः (र ? म ?) गीतैः मयैः ।
 तारातितारिर्भक्तुर्गैर्मध्ये मध्यमवीतिनैः ॥ २०७ ॥

लेखक

गमकैः श्रोत्रमुखदैर्ललितैस्तु यद्वद्व्या ।
 विभाषागीतिस्तु संयोज्या यथा लोकोऽनुसृत्यते ॥ २०८ ॥
 गीतानां लक्षणं प्रोक्तं रागसंख्यान्वयतेऽपुना ।
 पञ्च चोक्ताः समाख्यातास्तत्प्रमाणाश्च भिन्नकाः ॥ २०९ ॥
 गौडाल्लयस्तु कथिता रागाश्चाष्टौ प्रकीर्तिताः ।
 सप्त साधारणाः प्रोक्ता भाषाश्चैवात्र षोडश ॥ २१० ॥
 द्वादशैव विभाषाः स्फुर्नामानि च निधोय मे ।
 षोडशः पञ्चमश्चैव तथा कैशिकमध्यमः ॥ २११ ॥

ये

चोक्षसाधारितश्चैव चोक्षकैशिक इत्यपि ।

जिह्व

एते चोक्षास्तु विज्ञेया भिन्नकान् साम्भवं शृणु ॥ २१२ ॥

भिन्नपद्मदश तानदध भिन्नकैशिकमध्यमः ।

भिन्नपञ्चम इत्युक्तस्तथा गौडाः प्रकीर्तिताः ॥ २१३ ॥

इत्युक्तस्तथा सौवीरस्तथा मालवपञ्चमः ।

षोडशो चोद्वाराश्च तथा हिन्दोलकः परः ॥ २१४ ॥

टककैशिक इत्युक्तस्तथा मालवकैशिकः ।

एते रागाः समाख्याता नामतो मुनिपुङ्गवैः ॥ ११५ ॥

(गर्तः) शकारस्यः ककुभस्तथा हर्मीणपञ्चमः ।

रूपसाधारितश्चैव तथा गान्धारपञ्चमः ॥ ११६ ॥

षड्जकैशिकसंज्ञश्च सप्त साधारणाः स्मृताः ।

इदानीं शुद्धानां लक्षणमाह —

निरपेक्षान्यजातीयै स्वजा (१) स्वजातिमनुवर्तकाः ॥ ११७ ॥

स्वजात्यन्यतमाश्चैव ते शुद्धाः परिकीर्तिताः ।

तत्र षाडव इति कस्मात् । किं षडभिः स्वरैर्गीयत

इति षाडवः, षड्वा षट्सु रागेषु मुख्य इति षाडवः । तत्र

नात्यनाद्यः षडः । कुतः । सम्पूर्णत्वावमुच्य रागस्य । तस्मादु-

त्तरपक्ष एव ज्यायान् । ननु (कचनुकचन ? कचे) न षट्सु रागेषु

मुख्योऽयमुच्यते । पुंश्च शुद्धषाडवः प्रयोक्तव्य इति वचनात् ।

पूर्वद्वे प्रचुरप्रयोगत्वादस्य शुद्धषाडवस्यासौ निर्देशः । ॥ ११८ ॥

विकारमध्यमजातेः संभूतः शुद्धषाडवः ॥ ११८ ॥

(गर्तः) शकारस्यः ककुभस्तथा हर्मी (लव ?) णपञ्चमः ॥

रूपसाधारितश्चैव तथा गान्धारपञ्चमः ।

षड्जकैशिकसंज्ञाश्च + + + + + ? ॥

न्यासोऽस्य मध्यमांशश्च गान्धारेण च (तु ? दु) वैलः ।

अस्यार्थः—शुद्धषाडवो मध्यमप्रामसंज्ञः । तारमध्यमो

षडः । मध्यमोऽसौ न्यागश्च । गान्धारस्य चात्यन्तत्वम् । निषादगा-

न्धारी चाथ का (कल्प) न्तरी । पूर्णस्वरध्यायम् । पूर्वग (द्विष्ट) स्य

॥ ११७ ॥
॥ ११८ ॥

पद्मजांशैः पञ्चमो न्यासः कैशिकीजातिसम्भवः ॥ ३२१ ॥
तथा कार्मारवीजातैः स्वरैः पूर्वमथ कैशिकः ।

अस्यार्थः—शुद्धकैशिको नाम मध्यमग्रामसम्बन्धः ।
कैशिकीकार्मारवीजातयोः समुत्पन्नत्वात् । नारपद्मजोऽस्य ग्रहः
अंशः (स्वः) । पञ्चमो न्यासः । निपादोऽयं काकली । पूर्वस्वरभा-
यम् । चित्रस्याष्टादशाङ्गस्य निर्दहणे विनियोगः । वीरसादिको
रसः । पद्मजादिमूर्च्छना । आरोही वर्णः । प्रसक्तमित्यङ्गम् । द-
क्षिणे कला वृत्तौ कला चित्रे कला । स्वरपदार्थेन पञ्चत्पुटादि-
तालः । ननु एते ग्रामविशेषसम्बन्धाः । कु(तोऽ) च विशेष-
लाभः । उच्यते । भरतवचनादेवासौ विशेषो लभ्यते । तथा-
चाह भरतमुनिः — “जातिसम्भुतत्वाद् ग्रामगमाणामिति ।
यत् किञ्चिदेतद् गीयते त्वांके नत् सर्वजानिषु स्थितमिति
वचनात् । तथा काश्यपेनाप्युक्तं —

“पारथे मध्यमग्रामे पञ्चमः ककुन्तस्तथा ।

पद्मे साधारितश्चैव तथा कैशिकमध्यमः ।”

ननु अ(थै)मी विनियोगविशेषाः कस्मादुच्यन्ते ।

वचनादेव लभ्यन्ते । तथाचाह भरतः —

“मुखे तु मध्यमग्रामः पद्मेऽऽ प्रतिमुखे भवेत् ।

गमे साधारितश्चैवावर्तते + तु पञ्चमः ॥

संहारे कैशिकेः प्रोक्तः पूर्वज्ञे तु पारथेः ।

चित्रस्याष्टादशाङ्गरा त्वन्ने कैशिकमध्यमः ।

शुद्धानां विनियोगोऽयं ब्रह्मणा समुदाहृतः ।”

इदानीं भिन्नानां लक्षणमाह —

३६

५. २. २५

श्रुतिभिन्नो जातिभिन्नः शुद्धभिन्नः स्वरैस्ताथा ॥ ३२२ ॥
चतुर्भिर्मिथ्यते यस्मात् तस्माद् भिन्नक उच्यते ।

ननु भिन्नशब्देन किमभिधीयते । किं विदितोऽर्थः,
एतस्मादर्थं व्यतिरिक्त इत्यर्थो वा भिन्नशब्दः । एतन्न वाच्यम् ।
भिन्नोऽत्र विकृत उच्यते । विकृतत्वं च पूर्वोक्तश्रुतिभिन्ने-
त्यादिलक्षणात् । ननु पञ्चसु रागेषु मध्ये भिन्नपद्मस्य लक्ष-
णमुच्यते ।

“यदा वादी गृहीतः स्यात् संवादी च विमोक्ष्यते ।”

इत्यादिबेवाभिधानं कुतः । मध्यमुक्तं, मुख्यत्वादस्य । मुख्यत्वं
च यथा शुद्धगीतिषु शुद्धपादवस्य एवं भिन्नगीतिषु भिन्न-
पद्मस्येति तद्देवादस्येति । इदानीं भिन्नानां प्रागुक्तलक्षण-
प्रकटनार्थं तत्रादी स्वरभिन्नस्य लक्षणमुच्यते —

यदा वादी गृहीतः स्यात् संवादी च विमोक्ष्यते ॥ ३२३ ॥

विवादी वानुवादी वा स्वरभिन्नः स उच्यते ।

अस्यार्थः—मध्यमग्रामाश्रितस्य शुद्धपादवस्य योऽस्मा
मध्यमो ग्रहांशः तत्स्थाने धैवतोऽपि वादित्वेन (?) नानुवादि-
त्वेन वा गृहीतो भवति । मध्यमस्वरस्य संवादी लज्यते न्यस्यते
वा तदासी स्वरभिन्न उच्यते । भिन्नपद्मः अत्र वचनाद्
वादी, धैवतः पुनर्वहुप्रयोगो भवति ।

३७

धैवतांशो मध्यमान्तः पञ्चगव्यमवर्जितः ॥ ३२४ ॥
पद्मजोर्दीर्घवती (जमा ? जातो) भिन्नपद्मः स्मृतो बुधैः ।

भिन्नपद्मः (पद्मः ?) पद्मग्रामसंबन्धः पद्मजोर्दीर्घ-

कलीजातेर्जातत्वात् । धैवतो ग्रहोऽश्वः । मध्यमो न्यासः ।
 ऋषभपञ्चमहीन औद्वितः । निषादगान्धारी काकल्यन्तरौ ।
 सर्वोपकरणप्रवृत्तस्य विजातीयो निर्यानिवृत्तस्य(?) सुगन्धार्वा
 प्रवृत्तस्य नायकस्य प्रवेशादिकासु अस्य विनियोगः । वीम-
 लभयानको रसौ । धैवतादिमूर्च्छना । सञ्चारी वर्णः । प्रसन्नादि-
 रलङ्कारः । दक्षिणे कला वृत्तौ कला चित्रे कला । स्वरपदगीते
 चञ्चल्युदादितालः । पञ्चमस्य स्थाने स्थाने निषादित्वेन गृहीतो
 भवति । पञ्चमस्य असेवादित्वेन(?) वर्ज्यते कदाचिदसौ भिन्न-
 पञ्चमः स्वरभित्तोऽभिधीयते । लक्षणं च तद्यथा —

भिन्न-
धैवतः

शुद्धपञ्चमयत् प्रोक्तः स्वर(म्भै ? है)भिन्नपञ्चमः ॥२२५॥
 धैवतांशः पञ्चमान्तः सूत्रधारप्रवेशाने ।

अस्यार्थः—भिन्न(सं ?) पञ्चमो मध्यमप्रा(म)संयन्धः
 पदजोदीर्घवतीजातेः मध्यमा (पञ्चमी) जात्योर्जातत्वात् ।
 ग्रहोऽश्व धैवतः । पञ्चमो न्यासः । निषादोऽव काकली । क-
 चिसिषादस्यापि प्रयोगः । सम्पूर्णश्चायम् । सूत्रधारप्रवेशोऽस्य
 विनियोगः । वीमलभयानको रसौ । धैवतादिमूर्च्छना ।
 सञ्चारी वर्णः । प्रसन्नादिरलङ्कारः । दक्षिणे कला वृत्तौ कला
 चित्रे कला । स्वरपदगीते चञ्चल्युदादितालः ।

निराभिन्नः

इदानीं जातिभिन्नस्य लक्षणमाह —

जातीनामेशकं स्थाप्य(?) स्वल्पकस्तु बहुस्तथा ॥ २२५॥
 अल्पत्वं च बहुत्वं च प्रयोगात्पबहुत्वतः ।
 सूक्ष्मातिसूक्ष्मैर्वजैश्च जातिभिन्नः स उच्यते ॥ २२७ ॥

२२५
२२७

अस्यार्थः—शुद्धकैशिकमध्यो हि कैशिकीषड्जमध्य-
माजालोर्जात(य ?) : । भिन्नकैशिकमध्यस्तु षड्जमध्यमजाते-
र्जातत्वात् तदंशग्रहित्वेन म-यायिबर्णग्रहित्वेन च सुद्धमा-
(ति)गुह्यैः प्रयोगश्च जातभिन्नो भवे(दि)त्यर्थः । लक्षणं
चारय यथा—

॥ स्वात् षड्जमध्यमाजा(तै ? ते)भिन्नकैशिकमध्यमः ।

॥ षड्जांशे मध्यमन्यालो मन्द्रैस्तु गमकैर्गुतः ॥ १२८ ॥

भिन्नकैशिकमध्यमः षड्जग्रामसंयमः षड्जमध्यम-
जातेरुत्पन्नत्वात् । षड्(जांश ? जो)स्यग्रहोऽंशश्च । मध्यमो
न्यासः । मन्द्रगमकश्च । निषादोऽः काकली । पूर्णस्वाम् ।
रामवीरे चास्य प्रयोगः । वीरौद्रादिको रसः । षड्जादि-
मूर्च्छना । वर्णः सञ्चारी । प्रसन्नादिरलङ्कारः । दक्षिणे कला
वार्तिके कला चित्रे कला । चञ्चल्युदादितालः ।

शुद्ध-
म-
२२५

शुद्धभिन्नस्य लक्षणमाह—

परित्यजन्नन्यजातिं स्वभाति कुलभूषणः ।

स्वकं कुलं तु संगृह्यन् शुद्धभिन्नः प्रकीर्तितः ॥ १२९ ॥

अस्यार्थः—अन्यां जातिं परिहरन् स्वजाति कुलभूषितं
स्वमूलं तु संगृह्यन्निति । शुद्धस्य लक्षणं समग्रं भिन्नकैशिक-
स्यापि विद्यते । तर्हि को भेदः । (कली ? गी)ति कृतो भेदः । शुद्ध-
कैशिको हि शुद्धगीत्या गीयते, भिन्नकैशिकस्तु भिन्नगीत्या
गीयते । एतदुक्तं भवति—येन संस्थानेन रागीयन्ते शुद्ध-
कैशिकेन तेन (स्य ?) संस्थानेन भिन्नकैशिके रागीयते(?)
इति । लक्षणं चारय यथा—

शुद्धकैशिकश्च रूपस्वरैर्भिन्नकैशिकः ।

पद्मज्ञांशः पञ्चमन्यासः सम्पूर्णः सप्तभिः स्वरैः ॥ १२० ॥

अस्यार्थः — भिन्नकैशिको मध्यमग्रामसम्बन्धः कै-
शिकीकर्मार्त्वीजात्पुनस्तत्वात् । ग्रहोऽज्ञाश्च पदलः । पञ्चमो
न्यासः । निषादोऽत्र काकलिः । पूर्णश्रायम् । शुद्धकैशिक
उदयः (१) यद्यपि रागः तथापि मेवोऽस्ति । मन्द्रबहुलोऽयम् ।
येन संस्थाने(न) शुद्धकैशिके स्वरालापः क्रियन्ते, तत्संस्थानं
विहा(य) तैरेव स्वरैरालापः कर्तव्यः । विभिन्नकैशिके हि ता-
रस्वरैरालापः कर्तव्य इति । रूपान्तरत्वेनार्थं भिद्यते । दानवीरे
चास्य विनियोगः । क्षीररीश्रदिको रसः । पद्मज्ञादिमूर्च्छना ।
वर्णः सञ्जारी । प्रमत्तादिरलङ्कारः । दक्षिणे कला दार्ष्टिके कला
चित्रे कला । स्वरपदगीते चण्डत्पुटादितालः ।

मान्यर्त्तं भिन्नतानस्य लक्षणमाह —

चतुश्श्रुतिस्वरो यत्र भिन्नो दिश्रुतिकेन तु ।

(आवा ? गान्धा)ने दिश्रुतिश्चैव श्रुतिभिन्नः स उच्यते ॥

पृ. ९. २५
श्रुतिभिन्नः

अस्यार्थः—चतुश्श्रुतेः पञ्चमस्य यदा श्रुतिद्वयं गृ-
ह्णाति निषादः तदास्तौ श्रुतिभिन्नोऽभिधीयते । ननु मध्यम-
ग्रामे पञ्चमस्य त्रिश्रु(ति)कत्वान् पश्यं श्रुतिद्वये गृह्णाति नि-
षादः । उच्यते । भूतपूर्वन्यायेन चतुश्श्रुतिरुच्यते । यथा नि-
जकैशिकरागे त्रिश्रुतिपञ्चमस्य चतुश्श्रुतिरुच्यते लोपः
कृतः पद्मज्ञांशे, एवमत्रापि भविष्यतीति न दोषः । लक्षणं
चास्य तथा —

तानस्तु मध्यमग्यासः पञ्चमांशोऽप्यसतमः ।

मध्यमापञ्चमीजात्पुनरुक्तमेव तु दुर्बलः ॥ १११ ॥

अस्यार्थः — भिन्ननासिका (?) मध्यमग्रामसंबन्धः, मध्यमापञ्चमीजात्पुनरुक्तत्वात् । पञ्चमो ग्रहोऽश्व । मध्यमो ग्यासः । मध्यमनिपादयोऽन्त्यत्वम् (?) । निपादोऽत्र काकली । पूर्णश्वायम् । गौडकाद्वेऽत्र प्रयोगः । पञ्चमादिमुर्धना । सञ्चारी वर्णः । प्रसन्नादिरलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्षिके कला चित्रे कला । स्वरपदगीते चक्षुस्तुटादितालः ।

भिन्नानां ग्रामविभक्तास्तु काश्यपेनोक्तः । तथाच —

“भिन्नपदजस्तु पदत्रये ग्याद् भिन्नकैशिकमध्यमः ।

पञ्चमः कैशिकस्ताने मध्यमग्रामसंश्रितः ॥”

इति भिन्नाः सनास्थाता गौडकाञ् शृणु साम्यतम् ।

ननु गौडाः कथम् । उच्यते गौडगीतिसंबन्धत्वात् ।

किं लक्षणम् । उच्यते । तथाच —

ओहाडी मन्त्रजा (.) + तु गयोगैः (दू ? हु) तकम्पितेः ॥

अविश्रामेण विस्थाने गौडगीतिरुदाहृता ।

गौडपञ्चमस्य लक्षणं —

गौडपञ्चमनिष्पत्ती धैवतीपदजमध्यमे ॥ ११२ ॥

धैवतांशो मध्यमगान्तो (वि ? र)हितः पञ्चमेन तु ।

अस्यार्थः — गौडपञ्चमः पञ्चमग्रामसम्बन्धः, धैवती-
पदजमध्यमाजात्योः समुत्पन्नत्वात् । धैवतोऽश्वो म(ह)श्च ।
मध्यमो न्दासः । निपादगान्धर्वः काकल्यन्तरी । पञ्चमरहितोऽश्व

५-२५
लोह-
सिद्धि

षट्स्वरः । उद्भटनादौ प्रियममशङ्करे मध्य विनियोगः ।
बीभत्समयान(क)रसो रसः । पैक्तादिमूर्तेना । आरोही वर्णः ।
प्रसन्नमध्योलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे
कला । स्वरपदगीते चचत्सुदनालः ।

उत्पन्नः कैशिकीषड्जमध्यमाजातितो मलः ॥ २३५ ॥

षड्जांशः पञ्चमन्या(सः)सम्प्रोक्तो गौडकैशिकः ।

अस्यार्थः — गौडकैशिको रा(मो ? गो) मध्यमग्राम-
सम्बन्धः । कैशिकीषड्जमध्यमान्यां जातः । षड्जोऽस्य
ग्रहोऽशक्ष । पञ्चमो न्यासः । निषादोऽय काकली । पूर्ण-
श्चायम् । तथा प्रयोगोऽस्ति । विश्रुतिकत्वात् पञ्चमस्य,
चतुःश्रुतिकत्वाद् धैवतस्य मध्यमग्रामसम्बन्ध एवासौ रागः ।
यद्यपि ग्रामद्वयजातौ जातः, तथापि षड्जोऽस्य ग्रामः, न
मध्यमः । तथा दर्शनात् । कथले चास्य विनियोगः । बीरा-
दिको रसः । षड्जादिमूर्तेना : आरोही वर्णः । प्रमत्तादि-
लङ्कारः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे कला । स्वरप-
दगीते चचत्सुदादितालः ।

षड्जांशो मध्यमन्यासः षड्जमध्यम(वा ? वा)कृतः ॥

परिपूर्णस्वरः पोन्नो गौडकैशिकमध्यमः ।

अस्यार्थः — गौडकैशिकमध्यमः षड्जग्रामसम्बन्धः ।
ष(ड्ज)मध्यमाजाते(न ?)जातः । षड्जोऽस्य ग्रहोऽशक्ष ।
मध्यमो न्यासः । निषादोऽय काकलिः । पूर्णश्चायम् । मयामके

चास्य विनियोगः । वीरादिको रसः । षड्जादिमुर्धना । आरोही
धर्माः । प्रसन्नमध्याऽलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे
कला । स्वरपदगीति चञ्चत्पुटादितालः ।

इदानीं गौडानां ग्रामविभागमाह —

५१२७

गौडपञ्चम(ग ? क): षड्जे गौडकैशिकमध्यमः ॥ ३३७ ॥

गौडकैशिकरागस्तु मध्यमग्रामसंश्रयः ।

अथो गौडाः समाख्याता रागान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥

ननु वेत्रराणां कथं रागशब्दः प्रवर्तते । आ(टो ? तो)

पदेशात् । तथाचाह कस्यापः —

“चतुर्णामपि धर्मानां योगा रागः + शोभना (?) ।

स सर्वो दृश्यते येन तेन रागा इति स्मृताः ॥”

दुर्गशक्तिमते रागा एव वेत्रा गण्यन्ते । तथाचाह
दुर्गशक्तिः —

“स्वराः सरन्ति यद्देगात् तस्माद् वेत्रकाः स्मृताः ।”

दुर्गशक्तिमते वेत्रपाठ्य एव मुख्यः, पाठ्यत्वेन क्रमायात-
त्वात् । कदयपमते तु टक्कराग एव मुख्यः, लक्ष्मीमीतिकर-
त्वात् । तथा —

षड्जांशन्याससंयुक्तद्वारागोऽल्पपञ्चमः ।

कार(णा ? ण ? या)स्य निर्दिष्टे धैवतीषड्जमध्यमे ॥ ३३९ ॥

५१२८

अस्यार्थः — टक्करागः षड्जग्रामसम्बन्धः, धैवती-

षड्जमध्यमासमुत्पत्त्यात् । षड्जोऽस्य ग्रहोऽश्व न्यासवच्च ।

निषादपञ्चमयोराल्पत्वम् । निषादग्रामपारावच्च काकत्व-

न्तरौ । पूर्णआयम् । शुद्धधीरेऽस्य प्रयोगः । वीरावसुती

रसौ । पङ्कजादिमूर्छना । वर्णः सम्बारी । प्रसन्नान्तो-
ऽलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे कला । स्वर-
पदमीति चञ्चत्पुटादितालः ।

अंशद्वय पङ्कजो न्यासश्च कारणं पङ्कजमध्यमा ।

सौवीरकस्य गान्धारो निषादश्चापि दुर्बलः ॥ ३४० ॥

अस्यार्थः — सौवीरकः पङ्कजप्रामसम्बन्धः पङ्कज-
मध्यमाजातेर्जीतत्वात् । पङ्कजोऽस्य ग्रहोऽसौ न्यासश्च । गा-
न्धारनिषादयोरुत्पत्त्यम् । निषादः काकली । पूर्णआयम् । गृह-
भेदिनां संघमिनां नापसानां च प्रवेशादिके चरिते शान्तरसे
वास्य विनियोगः । वीरादिको रसः पङ्कजादिमूर्छना । आरोही
वर्णः । प्रसन्नादिलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे
कला । स्वरपदमीति चञ्चत्पुटे तालः ।

पञ्चमांशलदन्तश्च पञ्चमीमध्यमौद्वयः ।

स्वरपद्विभ्रुतिकरश्चैव द्वयो मालवपञ्चमः ॥ ३४१ ॥

अस्यार्थः — मालवपञ्चमो मध्यमप्रामसम्बन्धः, मध्य-
मापञ्चमीसमुत्पत्तत्वात् । पञ्चमोऽसौ ग्रहो न्यासश्च । निषादगा-
न्धारयोरुत्पत्त्यम् । निषादोऽत्र काकली । पूर्णस्वरआयम् । विप्र-
लम्भ-रुद्धारं कञ्चुकिप्रवेशे वाग्य विनियोगः । पञ्चनादिमूर्छना ।
रसौ मृङ्गाद्वान्यौ । आरोहादिवर्णः । प्रसन्नादिलङ्कारः ।
दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे कला । स्वरपदमीति
चञ्चत्पुटादितालः ।

मध्यमांशलस्तथा न्यासः कारणं पङ्कजमध्यमा ।

द्विभ्रुतिभ्यां विहीनस्तु नवेद् वेसरपादवः ॥ ३४२ ॥

अस्यार्थः—वैसरपादयः षड्जग्रामसंबन्धः, षड्ज-
मध्यमाजातत्वात् । मध्यमोऽंशो ग्रहो न्यासश्च । (गान्धार-
निषादयोस्त्वन्वम ।) गान्धारनिषादौ काकस्वन्तरी । नित्यं
पूर्णस्वरभावम् । शान्तरमे चास्य प्रयोगः । शृङ्गारहास्यौ रसौ ।
मध्यमादिमूर्च्छना । आरोही वर्णः । प्रसन्नादिरलङ्कारः । दक्षिणे
कला चार्त्तिके कला शिवे कला । स्वरपदगति चच्चतुष्टादि-
तालः ।

स्यात् षड्जमध्यमाजातेः पञ्चमाश्च विनिर्गतः ।

षोडशमश्च विज्ञेयः षष्ठमोऽंशोऽन्तःमध्यमः ॥ ३४३ ॥

अस्यार्थः—षोडशमः षड्जग्रामसंबन्धः षड्जमध्य-
मापञ्चमीजात्योर्जातत्वात् । यद्यप्युभयग्रामसंभूतजातिद्वयसमु-
त्पन्नः, तथापि पञ्चमस्य चतुःश्रुति(श्रुतिः १)कत्वात् षड्जग्राम-
संबन्धः । पञ्चमो ग्रहोऽंशश्च । मध्यमो न्यासः । निषादगान्धार-
योस्त्वत्त्वम् । निषादोऽत्र काकस्वी । पूर्णस्वरभावम् । उत्सवे
चास्य विनियोगः । शान्तादिको रसः पञ्चमादिमूर्च्छना ।
आरोही वर्णः । प्रसन्नान्तोऽलङ्कारः । दक्षिणे कला चार्त्तिके
कला शिवे कला । स्वरपदगति चच्चतुष्टादितालः ।

षड्जाश्रय्याससंबुद्धो वैवर्त(न्त ?)र्ष(भः)वर्जितः ।

वैवर्त्यर्ष(भी ? भिको)त्यक्तो भिन्दोलः प्रेङ्गके भवेत् ॥ ३४४ ॥

अस्यार्थः—(भिन्दोलो मध्यमग्रामसंबन्धः वैवर्त्या-
र्षभीरहितः । उभयग्रामसंबन्धेयस्वरगण्यजातिसमुत्पन्नत्वाद्-
मध्यग्रामिकत्वेनैव युक्तम् । कर्षं मध्यमग्रामाश्रित इति । वै-
वर्त्यर्ष(भी)तत्त्वान्मध्यमग्रामसंबन्ध एव । भरतकोहलादिभि-

राचार्यैः षड्जग्रामधैवतर्षभलोपस्थानिष्ठत्वात् केचित् षड्-
जग्रामाश्रित एवायमिति मन्यन्ते । चतुःश्रुतिकस्व पञ्चमस्या-
श्रोतलभ्यात् । धैवतस्य चानाशित्वं तानविषयमेव द्रष्टव्यं न
सर्वमेति । एतच्चायुक्तम् । एवं हि सति ग्रामम्(र्लै)नामेवो न
स्वादिति । पञ्चोऽस्य ग्रहोऽशो न्यासश्च । निषादोऽयं काकली ।
धैवतः ऋषभहीन(श्च ?) मूर्च्छितम् । सम्भोगमृद्धारेऽयं विनि-
योगः । बीरादिरसः । मूर्च्छना(वि ?) षड्जादिः । वर्ण आरोही ।
प्रसज्जादिरलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्त्तिके कला चित्रे कला ।
स्वरपदगीते चच्चतुष्टादितालः ।

धैवतांशस्तदन्तश्च स्वल्पद्विश्रुतिकस्वरः ।

धैवतीमध्यमाजासोः सञ्जातष्टककैशिकः ॥ ३४५ ॥

अन्वार्थः—धैवतीमध्यमाजस्योर्जातत्वादृककैशिकः

षड्जग्रामसंबन्धः । ननु (यस्याज ? उभय)ग्रामसंबन्धिन्यो-
र्जा(न्यो ? सोः) रागुरपञ्चोऽयं रागः षड्जग्रामसंबन्ध इति
(कथं) वक्तुं युक्तम् । अस्य प्रयोगे चतुःश्रुतिसंबन्धः पञ्चम
उपलभ्यते । (पञ्चमे धैवतेन निग्रामयोर्मेदकारिणौ ?) । अतः
पञ्चमस्य चतुःश्रुतिकत्वात् षड्जग्रामसंबन्ध एवायं रागः ।
ग्रहोऽशो न्यासश्च धैवतः । निषादगान्धारो चात्र काकल्य-
न्तरौ । पूर्णस्वरश्चायम् । कश्यपमते निषादगान्धारयोर्लोपा-
दयमौद्वितः । उद्भटनाल्ये कामप्ररततत्कञ्चुकिप्रवेशे चास्य
विनियोगः । बीरस्तादिरसः । मध्यमादिधैवता(?) मूर्च्छना ।
आरोही वर्णः । दक्षिणे कला वार्त्तिके कला चित्रे कला ।
स्वरपदगीते चच्चतुष्टादितालः ।

कैशिकीजातिसम्भूतिः षड्जांशम्याससंयुतः ।

दुर्बलो धैवतेन स्याद् रागो मालवकैशिकः ॥ ३४५ ॥

पञ्चमं केचिद्विलम्बितं तास्याद्या + + कर्मणि ।

गान्धारं च तथा चान्ये तस्मिन् लक्ष्ये न दृश्यते ॥ ३४७ ॥

अस्वार्थः—मालवकैशिको मध्यमग्रामसम्बन्धः, कै-
शिकीजातेर्जातत्वात् । षड्जो ग्रहोऽगो म्यासदच । धैवतस्या-
ग्राह्यत्वम् । प्रयोगो निषादोऽत्र काकलिः । पूर्णस्वरश्चायम् ।
विमलम्भे शृङ्गरे चास्य विनियोगः । कीरादिको रसः । षड्जा-
दिमूर्तेना । आरोही वर्णः । अलङ्कारः प्रसन्नमध्यमः । दक्षिणे
कला वार्तिके कला चित्रे कला । स्वरपदगीते चञ्चल्युदादि-
तालः ।

इदानीं वेसराणां ग्रामविशेषो दृश्यते —

टङ्गरागश्च सौबीरस्तथा वै टङ्गकैशिकः ।

घोऽरागश्च षड्जालये भवेद् वेसरयादयः ॥ ३४८ ॥

हिन्दोलकस्तु विशेषो मध्य(म)ग्रामसम्भवः ।

मालवपञ्चमश्चैव मालवकैशिकस्तथा ॥ ३४९ ॥

इति वेसरकाः प्रोक्ताः सर्वे निश्चितलक्षणाः ।

स्वराणां दृश्यते वेगस्तेन वेगस्वराः स्मृताः ॥ ३५० ॥

श्रुता मित्ताञ्च गौडाञ्च तथा वेगस्वराः परे ।

कथिताः साम्प्रतं वक्ष्ये सप्त साधारणास्ततः ॥ ३५१ ॥

ननु साधारणा(नां) कथं साधारणत्वम् । उच्यते ।

पूर्वोक्तानां सर्वेषां रागाणां या गीतवस्ताभि(जी ? जी)यमा

नत्वात् तेषां साधारणत्वम् । एतत् साधारणगीता गीयमान-
त्वात् । तथा चाह कथ्यपः —

“पञ्च साधारणाः प्रोक्ताः सर्वगीतितनाश्रयाः ।”

ननु कथ्यपमुनिना न(क ?)र्तारागस्य किमित्यादौ नि-
वेष्टाः कुतः । उच्यते । उज्जटचारिमण्डलादौ विनियुध्यमान-
त्वाद् मुख्यत्वमिति कथ्यपमते । दुर्गशक्तिमते तु षड्जकै-
शिक एव मुख्यः । कुतः । षाड्यत्वेन कमायातत्वात् । त-
द्यथा —

पञ्चमांशो मध्यमागतः षड्यमीमध्यमोरुहः ।

नर्तारागस्तु विज्ञेयः स्वल्प(वि ? डि)श्रुतिकस्वरः ॥ ३५२ ॥

अस्यार्थः—नर्तारागः मध्यमप्रामसम्यन्धः, पञ्चमीम-
ध्यमोरुहत्वात् । पञ्चमो ग्रहोऽश्लक्षः मध्यमो न्याः निषादगा-
न्धारयोरग्रान्पत्नम् । निषादोऽत्र ककली । उज्जट गारिमण्डला-
(जी ? दी) चास्य विनियोगः । शृङ्गारादिरतः । पञ्चमादिमूर्च्छना-
अलङ्कारः प्रसन्नमध्यमः । वर्गः सञ्चारी इति कथ्यपमते ।
दुर्गशक्तिमते तु अयमेव रागः पञ्चमीधैवतीजात्यो जीयते ।
षड्जप्रामसम्यन्ध एव वीरुज्यः । कुतः । पञ्चमस्य चतुःधुनि-
कत्वात्, धैवतस्य त्रिधुनिकत्वात् पञ्चमप्रामसम्यन्धः ।

स्यात् पा(जि ? इजी)धैवतीजात्योः षड्जन्यासांदासंपुतः ।

दुर्वलः पञ्चमो यत्र अकाकश्यः (?)परिकीर्तितः ॥ ३५३ ॥

अस्यार्थः—शकः षड्जप्रामसम्यन्धः षाड्जीधैव-
तीसमुत्पन्नत्वात् । षड्जीऽस्य ग्रहोऽश्लक्षः । (पञ्चमस्या-

स्वत्वम् ।) निषादगान्धारौ चात्र काकलयन्तरौ । पूर्णस्वर-
 भायम् । वीरादिसु(तो ? ते) हास्ये निर्वहणे चास्य विनियोगः ।
 वीरादिस्तो रसः । षड्जादिमूर्च्छना । आरोही वर्णः । प्रसन्न-
 मध्योऽलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे कला ।
 स्वरपदगीते चचत्पुटादितालः ।

मध्यमापञ्चमीजालोपेक्ष्याश्च विनिस्सृतः ।

ककुभः पञ्चमन्यासो धैवतांशस्तु निर्मितः ॥ ३५४ ॥

अस्यार्थः—ककुभः षड्जग्रामसम्बन्धः मध्यमापञ्चमी-
 धैवतीसमुत्पन्नोऽपि षड्जग्राम एव । कुतः । पञ्चमस्य चतुःश्रुति
 कत्वाद्, धैवतस्य श्रुतिकत्वाच्च धैवतोऽस्यांशो ग्रहश्च । पञ्चमो
 न्यासः । पूर्णस्वरभायम् । मध्यमकरणेऽस्य विनियोगः । कल-
 नोऽस्य रसः । धैवतादिमूर्च्छना । आरोही वर्णः । प्रसन्नमध्यो-
 ऽलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे कला स्वरपद-
 गीते चचत्पुटादितालः ।

षड्जांशो मध्यमन्यासः स्वस्वदिश्रुति(क)स्वरः ।

शुद्धमध्यमिकाजालेर्भवेद् भस्माणपञ्चमः ॥ ३५५ ॥

अस्यार्थः—भस्माणपञ्चमो मध्यमग्रामसम्बन्धः,
 शुद्धमध्यमाजालेः समुत्पन्नत्वात् । षड्जो । प्रहोऽस्य मध्यमो
 न्यासः । निषादगान्धारयोरल्पत्वम् । निषादोऽत्र काकली । पूर्ण-
 स्वरभायम् । पञ्चि ग्रीष्मे श्रान्तेष्वरण्येषु चास्य विनियोगः ।
 वीरादिरसः । षड्जादिमूर्च्छना । आरोही वर्णः । प्रसन्नमध्यो-
 ऽलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे कला । स्वर-
 पदगीते चचत्पुटादितालः ।

पञ्चमध्यानिषादान्यां रूपसाधारितो भवेत् ।

पञ्चांशो मध्यमन्यासः पञ्चमर्षमस्वरूपकः ॥ ३५९ ॥

अस्यार्थः—रूपसाधारितः पञ्चमग्रामसम्बन्धः, पञ्चमध्यानिषादसक्यशादुत्पन्नत्वात् । पञ्चोऽस्य ग्रहोऽस्यश्च । मध्यमन्यासः । (पञ्चमर्षमद्योरल्पत्वम्) । निषादोऽत्र काकली । पूर्णश्चायम् । वीरकरुणेऽस्य प्रयोगः । वीरादिरसः । पञ्चादिमूर्च्छना । आरोही वर्णः । अलङ्कारः प्रसन्नमध्यः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे कला । स्वरपदगीते चत्तुष्टादितालः ।

गान्धारीरक्तगान्धार्योर्जातो गान्धारपञ्चमः ।

गान्धारोऽस्य भवेदंशो न्यासो गान्धार एव च ॥ ३५७ ॥

अस्यार्थः—गान्धारपञ्चमो मध्यमग्रामसम्बन्धः, गान्धारीरक्तगान्धारीसमुत्पन्नत्वात् । यद्यपि दुर्गशक्तेरुक्ते धैर्यतोऽसमुत्पन्नोऽसौ, तथापि पञ्चमस्य त्रिधुतिकत्वाद् उभयग्रामजातिजातोऽपि मध्यसम्बन्ध एव । गान्धारोऽस्य ग्रहोऽस्यो न्यासश्च । प्रयोक्तृप्रेक्षया गान्धारो धैर्यतो भवेत् । निषादोऽत्र काकली । पूर्णश्चायम् । अद्भुतेऽस्य विनियोगः । विस्मये हास्ये चास्य विनियोगः । करुणो र(स)ः । गान्धारादिमूर्च्छना । राञ्जारी वर्णः । प्रसन्नमध्योऽलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्तिके कला चित्रे कला । स्वरपदगीते चत्तुष्टादितालः ।

धैर्यस्वार्थ(भी ? भिका)जात्योर्जातः पञ्चमपाठयः ।

शुषभां(स)समायुक्तो मध्यमो न्यास एव च ॥ ३५८ ॥

अस्यार्थः—पञ्चमपाठ(पः) षड्जग्रामसंवन्धः । ऋ-
षभोऽस्य ग्रहोऽश्व । मध्यमो न्यासः, मधो(क ? वतु)-
मेक्षया कचिदंशोऽपि निषादोऽत्र काकली । पूर्णभावम् । उद्ग-
टचारिमण्डला(जी ? दी) विनियोगः । वीरादिरसः । ऋष-
भादिमूर्त्तना । प्रसन्नापन्तोऽलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्षिके
कला चित्रे कला । स्वरपदमिति चक्षत्युदादितालः ।

ऋषभांशो मध्यमान्तः संपूर्णस्वर(र)कस्तथा ।

आर्षभीमध्यमाजात्यो रेवगुप्तः प्रकीर्तितः ॥ २५९ ॥

अस्यार्थः—रेवगुप्तः षड्जग्रामसंवन्धः । आर्षभीमध्य-
माजात्योरुत्पन्नोऽपि षड्जग्रामसंवन्ध एव । पञ्चमस्य चतुः-
श्रुतिकत्वात् । ऋषभोऽस्य ग्रहोऽश्व । न्यासो मध्यम एव च ।
निषादोऽत्र काकली । पूर्णस्वरभावम् । उद्गटचारिमण्डला-
(जी ? दी) विनियोगः । वीरादिरसः । ऋषभादिमूर्त्तना ।
आरोही वर्णः । प्रसन्नापन्तोऽलङ्कारः । दक्षिणे कला वार्षिके
कला चित्रे कला । चक्षत्युदादितालः ।

[इदानीं साधारणानां ग्रामविभागः प्रदर्श्यते—

हर्माणपञ्चमे ज्ञेयो मध्यमग्रामसम्भवः ।

गान्ध्यापञ्चमो नर्मः षड्(ज)कैदिक एव च ॥ २६० ॥

रूपसाधारणः]

स्यात् षाड्जीधैवर्ताजारयोऽक्षरागरतु सैन्धवः ।

षड्जांशान्याससंयुक्तः पञ्चमेन तु दुर्बलः ॥ २६१ ॥

अस्यार्थः — टक्कसैन्धवरागः षड्जग्रामसंवन्धः,

पाङ्गजधिवनोत्समुत्पन्नस्वात् । पङ्गजोऽस्य ग्रहोऽस्यो न्यामश्च ।
 निपादगान्धारी (चित्रे ? धार) काकल्यन्त(रिग ? री) पञ्चम-
 स्वाल्पत्वम् । पूर्णस्वरआयम् । शुद्धवी(र्य ? रे)ऽस्य विनियोगः ।
 रीरादिको रसः । पङ्गजादिमूर्च्छना । आरोही वर्णः । प्रसन्ना-
 न्तोऽलङ्कारः । दक्षिणे कला वारिचि कला चित्रे कला । स्वर-
 पद्मीते अथत्पुटादितालः ।

इदानीं साधारणानां ग्रामविभागः प्रदर्श्यते —

अमागपञ्चमो ज्ञेयो मध्यमग्रामसम्भवः ।

गान्धारपञ्चमो नर्तः पङ्गजैकशिक एव च ॥ ३५२ ॥

रूपसाधारितो रागः शकः ककुभ एव च ।

स्वरगुणस्तु पङ्गजास्ये ज्ञेयः पञ्च(म) पाठवः ॥ ३५३ ॥

सप्त साधारणाः प्रोक्ता ग्रामद्वयत(नाश्च)याः ।

ननु पूर्वोक्तानां मूर्च्छनाविशेषनिर्देशः कदाप्यज्ञायते
 इति । उच्यते । (आप्तवचनात्) मूर्च्छनाविशेषो ज्ञायते ।
 तथाचाह काश्यपः —

“ज्ञात्वा ज्ञात्यंशवाहुर्व्यं निर्देश्या मूर्च्छना वृधैः ।”

ननु गीतराग(योः को) भेदः । उच्यते । दशलक्षणलक्षितं गीतं
 रागशब्दाभिधेयम् । गीतं चतुरङ्गोपेतम् । प्रवायोगान् पञ्चवि-
 धम् । कुत एव विज्ञायते । आप्तवचनात् । तथाचाह
 काश्यपः —

“अविदेशः कचिन्न्यासः पाठयोद्बुधेने कचित् ।

अल्पत्वं च बहुत्वं च महापन्थासत्तैयुतम् ॥

इ. २.३३

इ. ३३

मन्दतारौ तथा ज्ञात्वा योजनीयं मनीषिभिः ।
 ग्रामरागाः प्रयोक्तव्या विधिवद् दशरूपके ॥
 प्रवेशाक्षे(म)पि(पः)प्राप्तमप्राप्तादिकमथान्तरम् ।
 गानं पञ्चविधं यत् तद् रागैरेभिः प्रयोजयेत् ॥
 पूर्वद्वे(तु) शुद्धा स्याद् मित्रा प्रस्तावनाश्रया ।
 वेसरानुसृत्योः कार्या गर्भे मौडी विधीयते ॥
 साधारितात्मनो स्यात् + हूणे स्यात् + सर्वदा (१) ॥

इति मन्त्रमुनिविरचितसूत्रदेव्यां
 रागलक्षणं तृतीये सनाप्तम् ॥

अथ भाषालक्षणम् ।

ग्रामरागा मया सर्वे कथिता लक्षणान्विताः ॥ २६४ ॥
 भाषाणां तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं च ततः शृणु ।
 भाषा चतुर्विधा प्रोक्ता मूलसङ्कीर्णदेशजाः ॥ २६५ ॥
 छायामात्राश्रयाः प्रोक्ता ग्रामरागे व्यवस्थिताः ।

कादयश्च उवाच ।

“कीदृशी तु भवेद् भाषा सङ्कीर्णा देशजातरे (१) ।
 छायामात्रानुगाः प्रोक्ता ग्रहाशन्याससंयुताः ॥
 कतमा वादया तत्र कतमौद्धृता भवेत् ।
 पूर्णा तु कतमा ज्ञेया साधारणकृता तु सा ॥
 ग्रामरागेषु का कुत्र कीदृशी मी (तये) जनैः ।
 कतमा प्राप्यते भाषा विभाषा कतमा भवेत् ॥

१. ‘साधारितात्मनो स्याद् तन्मै निर्दिष्टे तच्च’ इति छातीतरङ्गाच-
 सेत्पुनं भरतधाम्न्यं दृश्यते ।

कृतमान्तरभाषा वै कतमा स्यादनुक्रमात् ।
एतन्मे ब्रूहि तत्त्वेन महत् कौतुहलं हि मे ॥

यादृशिक उवाच ।

शृणुष्वबहितो भूत्वा भाषालक्षणसुचमम् ।
यत् पृथिव्यां प्रयत्नेन गीयते गीतवेदिभिः ॥
प्रकाशं न च लक्ष्यन्ते यत्नहीनैस्तु गायकैः ।
प्रगीतास्तु प्रसिध्यन्ति सुस्वराणां विशेषतः ॥
अहं ते कथयिष्यामि सर्वं तत्त्वेन लक्षणम् ।
पूर्वं ग्रामद्वयं प्रोक्तं ग्रामरागास्तदुद्भवाः ॥
ग्रामरागोद्भवा भाषा भाषाम्बध्व विभाषिकाः ।
विभाषाम्बध्व सञ्ज्ञातास्तथा चान्तरभाषिकाः ॥
टङ्करागे दश द्वे च केचिद्विभ्रान्ति षोडश ।
तत ऊर्ध्वं निगद्यन्ते चाष्टौ मालवर्षकेशिके ॥
ककु(मैः ? मे) सप्त वै प्रोक्ताः पञ्च हिन्दोलके स्मृताः ।
पञ्चमे दश विख्याता भिन्नपङ्क्ति नव स्मृताः ॥
सौखीरके चतस्रस्तु चतस्रो भिन्नपञ्चमे ।
बौद्धरागे तथाप्येका तथा मालवपञ्चमे ॥
टङ्ककैशिकजास्तिस्रो द्वे च वेसरपाडवे ।
भिन्नताने तथा श्लोका चैका गान्धारपञ्चमे ॥
पञ्च(मा ? म) पाडवे श्लोका इत्येतास्तु समास्ततः ।
भाषा विभाषाः कथितास्त्रयधिका सप्ततिर्बुधैः ॥

भाषाणां चैव नामानि लक्षणं च निबोधत ।
 प्रथमा प्रवणा ज्ञेया द्वितीया प्रवणोद्भवा ॥
 त्रैलोकिका तृतीया तु लेखाटी च चतुर्थिका ।
 मालवेसरिका तत्र प्रयोक्तव्या तु पञ्चमी ॥
 षष्ठी च गुर्जरी ज्ञेया सौराष्ट्री सप्तमी तथा ।
 अष्टमी सैन्धवी चैव वेसरी नवमी तथा ॥
 पञ्चमाख्या तु दशमी रविचन्द्रा तथा भवेत् ।
 अग्राहीरी तु ललिता स्मृता कोलाहली ततः ॥
 मध्यमग्रामदेशा च तथा गान्धारपञ्चमी ।
 इत्येताः प्रकटा भाषाश्च(क)रामस्य षोडश ॥
 शुद्धा तु प्रथमा ज्ञेया चायवेसरिका ततः ।
 हर्षपुत्री तृतीया तु माङ्गली च चतुर्थिका ॥
 पञ्चमी सैन्धवी ज्ञेया आभीरी षष्ठिका मता ।
 सज्जरी शुद्धरी चैवमष्टौ मालवकैशिके ॥
 काम्बोजा प्रथमा ज्ञेया मध्यमग्रामिका मता ।
 सालवाहानिका चैव तदन्ते भोगवर्धनी ॥
 षष्ठमी मुहुरी ज्ञेया षष्ठी च शकमिश्रिता ।
 प्रयोक्तव्या प्रयत्नेन सप्तमी निक्षपञ्चमी ॥
 एतास्तु ककुभे सप्त भाषा ज्ञेया मनोहराः ।
 प्रथमा वेसरी ज्ञेया द्वितीया चैव मज्जरी ॥
 सतः कार्या च लेखाटी चतुर्थी षड्जमध्यमा ।
 पञ्चमी मधुरी ज्ञेया षष्ठ हिन्दोलकोद्भवाः ॥

आभीरी भाविनी चैव माङ्गली सैन्धवी तथा ।
 ५० गूर्जरी दक्षिणात्वा च अन्ध्री स्वात्तोद्भवा परा ॥
 चैवमी प्रावणी ज्ञेया कैशिकी दशमी स्मृता ।
 मृता भाषास्तु विज्ञेया गायकैः पञ्चमोद्भवाः ॥
 ५१ विशुद्धा दक्षिणान्या तु गान्धारी तदनन्तरम् ।
 श्रीकण्ठी चैव पौराली माङ्गली सैन्धवी तथा ॥ ५२ ।
 कालिन्दी च पुलिन्दी च भिन्नपङ्क्तोद्भवा नव ।
 सौवीरी प्रथमा ज्ञेया द्वितीया वेगमध्यमा ॥
 साधारिता तृतीया तु गान्धारी च चतुर्थिका ।
 भाषा सैन्धविकी ज्ञेया ज्ञेयाः सौवीरकोद्भवाः ॥
 शुद्धा भिन्ना तु वाराही तथा धैवतभूषिता ।
 वराटी च ततः प्रोक्ता भिन्नपञ्चमसम्भवाः ॥
 मालवपञ्चमे जाता भाविनी लोकभाविनी ।
 मङ्गलवाक्या तु या भाषा बोद्धव्योद्भवा तु सा ॥
 टङ्ककैशिकजा ज्ञेया तृतीया वेगमध्यमा ।
 मालवा भिन्नवालीका + + + + + ॥
 तृतीया द्राविडी तत्र भाषा लक्षितलक्षणा ।
 वाङ्मयादनदाक्या + जाता वेसरपाडवे ॥
 तानोद्भवा तु विज्ञेया भिन्नताने व्यवस्थिता ।
 गान्धारपञ्चमे प्रोक्ता भाषा + + + + + ॥
 गान्धारी + + + + + पञ्च + लोकरक्षिका ।
 रेवगुप्ते शकारवैका प्रोक्ता पञ्चमपाडवे ॥

इत्येताः प्रकटा भाषाः प्रजायन्ते ह्यनेकशः ।
 सोदाहरणमेतासां लक्षणं चाधुना शृणु ॥
 मध्यमांशा तु षड्जाता पञ्चमेन विवर्जिता ।
 धैवतस्य निषादस्य षड्जस्येव तयोस्तथा ॥
 परस्परं तु गमनं दृश्यतेऽत्र पुनः पुनः ।
 स्वादिष्ये षाड्वा ज्ञेया मूलाख्या त्रयणा भवेत् ॥

उदाहरणं—मासासासासानिधानिधानीधागासासा ।
 धानिसामागागामासासातथासासासासगामाधानीधाधा-
 मारीगारीरीमरिगासासानिधासासा । नीधगासासानिधनिमा-
 मानिधासागानिधासगामासातानीधनीसा । त्रिपणा ।

२७।- षड्जाता मध्यमांशा वै गान्धारबहुला सदा ।
 पञ्चमेन विहीना तु मुहुरी षड्जधैवतः ॥
 सङ्कीर्ण्यं सदा ज्ञेया षाड्वा त्रयणोद्धवा ।

उदाहरणं—मानीनीनीसास । सारीरीरिगागाम-
 माम । मामारी । गरिनिनिधा । धाधामामगारिगा । सामा
 गारी । सनिनिगागानिनिधासगारीमा । गामामानीनीससा
 त्रयणोद्धवा ।

(बो)दे)रञ्जिका तु विज्ञेया गान्धारशास्त्रपञ्चमा ।
 षड्जन्यासा तु कर्तव्या षड्जधैवतयोस्तथा ॥
 गमनं संप्रयुज्या तु(?)गान्धारर्ष(म)योस्तथा ।
 एवं भाषा तु विज्ञेया षाड्वा तु निगद्यते ॥

उदाहरणं — गानिगागाधरिमागामागानिगास
सासानिगारीनिनिधाधाधनिगारीमागारिसनीधनी । सासाग
मामाधासासंगनिगानिगानिगधरीगरीरिगादिरीगममधमम -
मधरीगसासासासनीगारीगानिनिधामाधानिधासनीगारीमम-
रिसानिधानिसासा । केरञ्जिका ।

षड्जाद्यन्तसमाधुक्ता संपूर्णा मध्यमोज्ज्वला ।

षड्जमध्यमसंवादो द्विधुत्तीर्णा परस्परम् ॥

मूकभाषा तु विज्ञेया छोहारी मेयवेदिभिः ।

उदाहरणं — सागागधा । वामवामगामामारागसा-
सासासमागपापा । पाधनीधा । मधापामापासामामगाससारि-
धानिसासातपानीगारीगाभाधगनिसानीगारीनिसासा । नि-
धावामागारीगासा । नानीधनीधासा । छेवाज

षड्जन्यासा निषादांशा दुर्बला पञ्चमेन तु ।

षड्जगमारसंवादः षड्ज(मध्यमं ?)मध्यमस्यो नथा ॥

मादियं वा(ड)वा ज्ञेया मूलाख्या मालवेसरी ।

उदाहरणं — निधानिनीसदिसासागामागाधरिसमा-
सामागासारिसासागधरिसा । गामाधामामागाधामा । सासा-
सा । मालवेसरी ।

निषादसंभषड्जान्ता सम्पूर्णा षड्जमध्यमा ।

संग + तत्र विज्ञेया पञ्चमसंभयोस्तथा ॥

देशभाषात्र विख्याता गूर्जरी परमोज्ज्वला ।

उदाहरणं— निसासनिषादानीधानीनीसानिसासा ।
सारिसारिरि । सामागा । रिरि । नीनीनी । वावावा । नि-
धानि । नीगासा । गूर्जरी ।

नि(षा)दांशा तु षड्जान्ता संपूर्णा नित्यमेव हि ।
सौराष्ट्रिका तु भाषेवं देश्याख्या गीयते जनैः ॥

उदाहरणं—निनिधानिदेसासाभिरिगासासासागागा-
साधनिनिनिषामामानिनिनिनिषासासागासासागासास धा-
निषानिषामामामारिगासासागासनीसासासा । सौराष्ट्री ।
(प सैवमी मध्यमा ?)

सै(वमी ? न्यवी) मध्यमांशा तु षड्जान्ता धैवतोऽञ्जल्य ।
सुसम्पूर्णस्वरा षोषा षड्जधैवतयोस्तथा ॥

गान्धारमञ्जमानां तु गमकं दृश्यते घनम् ।
देशभाषा तु देशाख्या सैन्धवी टङ्करागजा ॥

उदाहरणं—सासासासा । सनीनीनीनी धाधास्रि-
सानीधाधाधरिनिषाधा । धानिसा । गारीमामामा । गमागामा-
साधासारीमामामासारिगामापापाधानिषापागामागारीरी निरि-
निषाधाधनीसारीगामामागामामागामामामासासा । सैन्धवी ।

षड्जाद्यन्तसमायुक्ता पञ्चमेन विवर्जिता ।
धैवतनिषादयोश्च षड्जधैवतयोस्तथा ॥

परस्परं तु गमनं दृश्यते च क्षणे क्षणे ।
भाषेयं पाठ्या ज्ञेया वेसरीका प्रयोक्तृभिः ॥

उदाहरणं—मासा । तथानि । धासामासासामागा-
मामामासाधामागारीसासासा । वेसरिका ।

धामानीमाधासनिनी । नीसाधानीमाधाधामागातानिसानि-
धा । माधाधा । साधानीधानीसासा । मामाधासासा । मा-
मागारीमागासासा । सासासामागारीमागासासा । मसानी
निनिमानि धाधानिधामागा । नानीमाधा । सासनीधा धनि-
साधाधा । धनिधानीसा । अम्भदेरी ।

पद्मजान्तसमायुक्ता बाहुल्यमधैयता ।

विश्रुतिभ्यां तु गमनं (भीतःहीन)त्वमृषमेण तु ॥

भाषा औदुक्षिता क्षेत्रा सङ्कीर्णा ललितता भवेत् ।

उदाहरणं—सामागाधामाधामागा । धमधानीसासा ।
निधागागा । सासासामाधाधानी धाधामासा साधाधाधानी-
धाधासानीधागारीगाधनी सरता ललिता ।

पद्मजान्तसमायुक्ता पद्यमेन विवर्जिता ।

विनिहिता सप्तमेन तु पद्मे मध्यमसङ्गता ॥

भाषा औदुक्षिता + + सङ्कीर्णा दृष्टरागजा ।

कोलाहली तु विख्याता गीत्यते गानवेदिभिः ॥

• उदाहरणं—सामासासा । सामागाधानागारिसासा ।
धासागागारिसासा । माधसासगिरीगिगागामागारीगाधामा-
रीसासा । धानीसासामा धनीनाधनीनीधापागरीगासासासा-
मागारीसासागारीमागारीसाधाधामागारीसा । कोलाहली ।

मध्यमांशा तु पद्मजान्ता पद्ममध्यमसङ्गता ।

असम्पूर्णा स्मृता नित्यं मध्यमग्रामिका भता ॥

सङ्कीर्णैयं सदा भिन्नदृष्टगमे व्यवस्थिता ।

उदाहरणं—माधानी । माधानी । मानी ० । मामा-
माधानीमाधानीसातामाधानी । मा । धानीनी । धापमारी
गासासा । गासासा । नीनीसागी । धाधा । मिधामानमा-
धानीधानामा धनीमाधानीमासा । आलापाकं मध्यमदेता (१) ।

धैवतांशा तु षड्जान्ता गान्धारपञ्चमभूषिता ।
गान्धारपञ्चमी ज्ञेया षड्जमध्यमसंयुता ॥
पूर्णा च + + सङ्पूर्णं गीयते वालकिर्लक्ष्मीः ।

उदाहरणं — पधापाषाधामासा । पाषामासा धापासा-
मारी । गागा । धापमासासा । सामासानीधाधा । माधानी-
सासा । सागागसागागपरिधानामाधारीगान्(माधाधान-माना
नीधानी सासापासा । गान्धारपञ्चमीका ।

एताश्च वाष्टिके प्रोक्ताः टक्कगमस्य षोडशः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं च समानतः ॥
पञ्चमांशा तु षड्जान्ता श्रुता मध्यमभूषिता ।
विभाषा टक्कगमोत्था भाषास्तेषु च गीयन्ते ॥

उदाहरणं — पाधानीमामानीसारीमा धारीपाषाधामा-
गागा ।

अथ मालवकौशिके —

षड्जायन्तसमायुक्ता षड्जुल्लो षड्जमध्यमौ ।
+ संपूर्णम्वरा ज्ञेया धौरालीदेशगतम् ॥
भाषेयं प्रथमा ज्ञेया मध्यमा मालकौशिके ।

उदाहरणं—सागासागागाधरिगरिद्विमा । नममग ।
गरिसानीधाधा सागागा । मारीमारी । सामागामानीधाधापा-

गारीसासागानीधानी सासापासा । शुद्धः । गमा । गामा-
गागापापा । मामामागा । सामामामा । मामा । मामारीरी ।
रिगागारीसासासारी । ममासासानागारीसान्नी । सासा । पै-
शली ।

मध्यमांशा तु षड्जान्ता विभाषा पूर्णसुरवरा ।

गीयतेर्ष + (१) संयुक्ता शुद्धमास्यकैशिके ॥

उदाहरणं — मामाधासागारीसासा । निधासासा-
धानिमामाधानीसा । रिगामासा । साधामागरिगासासा ।
शुद्धा ।

मध्यमांशा तु षड्जान्तसंपूर्णा चाद्यवेसरी ।

दुर्बला च निषादेन बहुली षड्जमध्यमौ ॥

सङ्कीर्णैश्च यदा ज्ञेया भाषा गान्धर्ववेदिभिः ।

उदाहरणं — मामागामासासा । सामापापासासाधा ।
पापामामा । गमगमाग । सासासासा । गामापापाधपापाध-
म्मवामा । गमगमगारीसा धासासागागधरि । नामागरि ।
साधासासा । सरिरिरिगागारी । सासासधाममगासससास ।
सासाधाधापापासपापश्चमधाधापञ्चसापाधावाधावा । पमा-
गासा । सासागारीगारी गाधासासा । अद्यवेसरी ।

षड्जायन्तसमायुक्ता मध्यमर्षभसंगता ।

दिश्रुतिभ्यां तु रुदा तु ककल्यन्तरसङ्करः ॥

साधारणकृता क्षेत्रा देशाख्या हर्षपूरि(म१)ता ।

उदाहरणं — सानीधानीसासाभाषा । भाषाभाषा ।
 गासासागा । गधानी । सासाभाषा । नीधापापामगाम-
 सासानीधासासा । पामागाधामगासासा । पामापापास-
 सासासाभाषा । गपापानिधा । सरिनीपामागागानिधासासा-
 सरीसरी । सासारिधापापा । भागारिसासासारीसासासासमा ।
 गमागमामगपापामागारीसरीसासा । सापामागारिसामग ।
 सरिमागारीसानीससा । हर्षपूरी ।

माङ्गली मध्यमांश्च तु षड्जला मध्यमोऽञ्जला ।
 मध्यमर्षमसंपूर्णा + + + लोकरञ्जिका ॥
 एषा भाषा तु विज्ञेया माङ्गली मेघवेदिभिः ।

उदाहरणं — भाषाभा । गासाभाषाम । गमपापास-
 निसासानीपापापाम । गममगममाम । समम । पापानीमानि-
 सासासनीसासासनीपापा.....पाम । पापाम ता । पमगाप-
 मगा । मामामग । सासागमापापासनीरीरी । मागारी । सनि
 ससा । माङ्गली ।

सैन्धवी नैव कर्तव्या षड्जाद्यन्तविभूषिता ।
 षड्जमध्यमबहुला निषाद्वर्षमयोस्ताथा ॥
 सचन्द्रविषयसम्भूता देशाण्यो सैन्धवी विदुः ।

उदाहरणं — सारी । माना । भाषापापापामा ।
 पामागारी । पामागारी । सनी । साधासारीमरीमा । मामाधा-
 पापा । पापमापापापामागारीसनीसासा । सैन्धवी ।

बहुजायन्तसंमायुक्ता सम्पूर्णदेशसम्भवा ।

+ + + बहुजायन्तसंमायुक्ता द्विधुतिचासवरूपिणी (?) ॥

साधारणकृता ज्ञेया आभीरी गीयते जनैः ।

उदाहरणं — सासारीरी । सासारीरी । सासारी-
सारी । सासानीसारीरी । सारीसारीसासानीसारीगीसारीगारी ।
सनिसासा । गारीरी । गामागरी । गपागारी । सनि-
सासा । सनीसासाधारीगगमासा । पमागारी । सनीसासा ।
पनीधानी । साधनिसा । रिरिगामा । गामारिरि । गपा-
मापा । मागारीरी । सासारिसारी । सासानीसारी । रीरी-
सासासानिरीगारि । रिगारिगिरि । सनि । सासागारीरि ।
गामगारी । सनि । गारीरी । मागामारी । गपागारी ।
सनीसासासनी । सासा । रिगगमासा । पमागारी । सनि-
सासा । सधनिसासा । सनिधनिधधनिसारीरी । गामाम-
मारिरी । गपागामापा । मपमः । मगारिरी । मपागारि । सनि-
सासा । आभीरी ।

खण्डनी पञ्चमांशा तु बहुजान्ता पैवतोमिता ।

बहुजनिपादसंवातो मध्यमर्षमधोरस्तथा ॥

सङ्कीर्णा पादया ज्ञेया सर्वलोकस्य रञ्जिका ।

उदाहरणं — पानीमारीसरि । सासासरीरि । सनि ।
रिरी । सनिसनि । रि । पापापानि । सरिसनि । सगससा ।
सनिरीसनीरीरी । मागारिमम । नीपापानीसनीपापामग ।
पापा । नि । निमनिसरिसगसासा । खण्डनी ।

निषादांशा तु षड्जान्ता गूर्जरीवेसमाभवा ।

निषाद्वर्षभसंयोगो पञ्चमर्षभयोस्तथा ॥

संपूर्णो धैव विद्येया पाड्या मेघयोदेभिः ॥

उदाहरणं — निषादानीनी । रिगानिषा । निसासा-
धनि । घाग । रि । मागरी । सानीषानी । गघासागी । मागी-
मागारी । सनिघाधाभिधासरीगारी । रानीसासा । निषासा-
नीगरी । मगरि । मगारि । पापागारी-तामा । रिषानिषादिनि-
षासरि । गरिसानीसाधनीपासरि । निषासासा । धनी-
सागा । गारीरि । मगरीमगरि । मापागरि । मगरिसनी ।
पाषानिधासरिगरि । सनिसासा ।

वृत्ता चाष्टिकेन प्रयुक्ताः ।

अथ ककुभे —

धैवतायन्तसंयुक्ता काम्ब्येजा पूर्णमुत्तरा ।

षड्जधैवतसंवादः पञ्चमर्षभयोस्तथा ॥

एषा भाषा तु वेदादयः प्रथमा ककुभोदया ।

उदाहरणं — धासागामा । मागारीसागासनिसागा ।
धापापा । धासासारिगा । मागारीतामा । सनिघाधापापा-
मधानिरिसनिधाधा ।

मध्यमांशा धैवतान्ता पूर्वेण पञ्चासिका ।

परस्परं तु दृश्येत संहितावृत्तविधौ ॥

एषा भाषा च सङ्कीर्णः मध्या ककुभसंवादा ।

उदाहरणं — धामा । गरिषासादीतामा । निगरि-
सनिसानिषा । साधासाधनिरिषा । धनिरिरी । मापाप-

मामा । रिरिरि । गगम । गगम । धाधामापापमागरीसा-
सापा धधध । मध्यमप्राप्तिका ।

ऋषमांशा धैवतान्ता विशेषा सातवाहिनी । ४
परस्परं तु दृश्यन्ते मध्यमर्षमसङ्गतौ ॥
सप्तमं किञ्चिद्विच्छन्ति केचित् तेनैव दुर्बलम् ।

उदाहरणं — गधरिरिमा । मामानिमाधापधा-
पमपमपरिममासरि । नामपवामपापापमपरिमपरिमासासरि ।
पापपसप्तानि । धाधरि । सासासासारीमनिधाधापापधा-
साधपाधापमपापामरिमासासासरिमापावामासानिधाधा । सात-
वाहिनी ।

मध्यमांशा निषादान्ता ऋषमेण तु दुर्बला ॥
सङ्कतिर्दृश्यते यत्र द्विभुक्तोः पञ्चमस्य च ।
भाष्ये पाठसा देया ककुभे भोगवर्धनी ॥

उदाहरणं — निनी । गगमा । पापापमा । धाधा ।
सप्तसप्तानि । धपधापवमापाप । गगमग । मपधापानी ।
सप्तसप्त । मागसानिधाधाधा । भोगवर्धनी ।

पञ्चमांशा तेन बहुला + + मधुकरी शुभा ।
परस्परं तु संवादो गान्धारे पञ्चमस्य तु ॥
धैवत + निषाद + संयोगो दृश्यते यतः ।
एषा पूर्वा च सङ्कीर्णा भाषा ककुभर्ममवा ॥

उदाहरणं — निनिनिनिपधवाधनिसानिसनि ।
सपधानिधाधपाधरिससागरिमगरिससम । गरिसानिनिनि-

धपापासाधा । पापामाधा । माधाधाना । नीसासाधाधा ।
मधुकरी ।

निषादांशा तु षड्जान्ता + + + + + ।

+ + कषभहीना तु विज्ञेया शकमिश्रिता ।

निषादपञ्चमानां तु संवादः स्वाप्नु धैवते ॥

मज्जुवर्षशजा छाया छाया शकविमिश्रिता ।

उदाहरणं— नीसानिमधमामारिरिनिमिनिताधाधा-
निषागमामामपासासनितासाधाधामनीधाधामानीषापामाधा-
नीसासासनीतासासारिगारीतानीतानीसानिधाधामासानी -
मागारीरि । शकमिश्रिता ।

४९ धैवतांशा मध्यमांशा विज्ञेया भिन्नपञ्चमी ।

निषादः काकली भूयो धैवतेन विमिश्रितः ॥

संयोगो दृश्यते यत्र काक(त्योषै ? न्या धै)वत्स्य च ।

पञ्चमर्षभसंवादो यत्रैव संयोजयेत् ॥

साधारणकृता श्लेषा पूर्णा छाया च काकली ।

उदाहरणं — धमिधाधानिधापापामरिपुपापपमाधा-
धापासासनिसासनिरिरिसारी । धाधा । परिमापापा । पमधा-
धामानीधापापापरीधापापापाधाधासनिधा । भिन्नपञ्चमी ।

एता भा(वा)स्तमुद्दिष्टा अथ भिन्दोलके + + ॥

षड्जान्तासंयुक्ता धैवतेन च दुर्बला ।

षड्जगान्धारसञ्चारस्तत्र यो(न्य ? यः)प्रयोक्तुभिः ॥

उदाहरणं — सासासासासनिषानि । साषासासास-
मासासासा । समगासपमरिगासानिनिमासमासासा । धनि-
षाषापनिसागा । त्रिसरी ।

गान्धारस्य प्रयोगेण भाषेयं तस्य वैसरी ।

पञ्चमांशा ऋषभहीना षड्जान्ता षाड्वा भवेत् ॥

षड्जपञ्चमसञ्चारो द्विश्रुतीनां तथैव च ।

भाषा भिन्दोत्तके खेपा कथिता प्रथममञ्जरी ॥

उदाहरणं — पापापापाधमपानी-पापञ्चमपाधनि धा-
सासापापनिसासासागासापागामनिसनिपापनिसापनिसा-
गानिसानिसासा । प्रथममञ्जरी ।

षड्जांशन्याससंयुक्ता संपूर्णा धेनुर्बला ।

संवादश्चैव कर्तव्यः षड्जमध्यमयोरतथा ॥

६५ षड्जगान्धारयोर्निर्वाणं त्रेवाटी संप्रकीर्तिता ।

उदाहरण—सापासा । मागासासापापनिमापासासा-
सामामानीमामानीमामानीमामापपागामासासासागासनी ।
सागासानिसनिषामषागापापापाषामामाषमपमरिमासानि -
नीनीसागारीमामारीनीनामा । श्रुवादी

षड्जंषा मध्यमान्ता च त्रिगार्ग्यं-दुर्बला ।

षड्जमध्यमयोरतथा षड्जं त्रिगार्ग्यं-दुर्बला ॥

पाठवौदुषिता ज्ञेया प्रकृत्या पङ्जनपथमा ।

एषा भाषा तु कथिता किञ्चिरेपि गीयते ॥

उदाहरणं — सापापाधामापापागामगापाधापाग-
मगापापापापासासापापापमगामामागामसासागामा-
गानामा । पङ्ज + + + ।

मध्यमांशा तु पङ्जान्ता दुर्बला पञ्चमेन तु ।

वैकृतिपादबाहुल्यं पङ्जवैयतयोस्तथा ॥

भाषेयं पाठवा ज्ञेया प्रेक्षके मधुक्करी भवेत् ।

उदाहरणं — सापापाधाधामाधनिनिपासानिधसासा-
मापाधनिसनिसासामापानिसासारिगमगारीसासानिधापापा-
पाधनिधा सासारिगमगारिसासा । मधु(क)री ॥

इति हिन्दोक्तं भाषा समाप्ता ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमपाठये भाषाः ।

पञ्चमांशा तदन्ता च निपादबहुला सदा ॥

परस्परं तु दृश्येत पङ्जवैयतसङ्गतिः ।

पूर्णपञ्चमजा छेषा आभीरीदेशसम्भवा ।

एषा भाषा तु विज्ञेया प्रथमा पञ्चमोज्जवा ॥

उदाहरणं — पाधामाधनिधापापापापधनिधामामा-
धानिसासासनिधनिलधानिसानिधासाधारिमामाधानिनिधापा-
पापममधनिसासासनिधनिसासासनिगरिममगारिसससधनि-
पाधामासासरिमाधारिमपापा । आभीरी ।

भाविनी पञ्चमन्यासा गान्धागंशाख्यधैवता ।

मध्यमपञ्चमयोर्वैत्र गमनं दृश्यते घनम् ॥

भाषा तु भाविनी ज्ञेया पूर्णा गान्धर्ववेदिभिः ।

उदाहरणं — गान्धापागमसन्निधा । गमवामागान्धारी-
रीगान्धीधापापापापा । भाषागान्धापापामापावामाधारीसगग-
मापागान्धारीरीपापा । भाविनी ।

माङ्गली पञ्चमन्यासा च धैवतांशा प्रकीर्तिता ।

षड्जधैवतसंवादो मध्यमर्षभयोस्तथा ॥

सङ्कीर्णां च मता नित्यं ज्ञेया वैदेशसम्भवा ।

एषा भाषा च गीतशैलस्तत्र पञ्चमसम्भवा ॥

उदाहरणं — सासासासधासारिरिधासारिरिधासाधा-
साधासासारिमारिनामामधमधपापापाधानपापमसासानिधसा-
रिरिनागरिसासारिमारिमासमव-पपापापामापापमसासानिध-
ससारिरिगान्धारीसाधासासाधमासासासासान । पनामापापा ।
माङ्गली ।

पञ्चमांशा तदन्ता च संपूर्णा पञ्चमोज्ज्वला ।

मैन्धवी षड्जसंभृतां विभाषां सैन्धवीं विदुः ॥

षड्जपञ्चमसंवादो दृश्यते च सुरमुहुः ।

उदाहरणं — पापाधारिगान्धागारिमरि । ससानिधा-
धासनिधाधामसरिगान्धागारिसाधावपापाधापाधसारिगारिपा-
रिगान्धारिरीसाधासाधापाधमापापापाधानामापाधासा-
रीरिसाधापापापापा । सैन्धवी ।

पपाप । मामाधपपापममरिरिमपापाधपापापधपधसासागिरि-
धपापापा । अन्धाली ।

मध्यमांशान्पञ्चम्या पञ्चमन्यासमंयुता ।

मध्यमधैवतसंवादस्तुल्यं स्यात् पञ्चमस्य तु ॥

संपूर्णषाड्(षा) चेषं भाषा तानोज्ज्वा भवेत् ।

उदाहरणं — मामामगासासरिरिनितागिरि । सागिरि-
गागागसानिषापापासानिसासासानिसानिनिधधनिनिमागिरि-
सासासानिनिसाधनिषापाधानिनिगगतासासासागानांघा-
मापापा ।

प्रापणी पञ्चमन्यासा पञ्चमर्षमदुर्बला ।

द्विध्रुतीनां तु रूपेण गमनं तत्प्रयोक्तृभिः ॥

षड्जमध्यमधाहुल्यं पञ्चमर्षमयोक्तया ।

साधारणकृता द्वेषा प्रापणीदेशसम्भवा ॥

उदाहरणं — सासासापापापाधाधाधानीनीनीसा-
सानिधानिषाधारिसासानांधानांघाताममरिमरिमगागारिसा-
सनिषापापानिधानिसामनिसानिमबधसनिधामागामाधानीसा-
साधानीसामधामागानाधानीसास । ससतनिमासानिमासनि-
धामामाभागीसासासधानीघापा । प्रापणी ।

कैशिकी पञ्चमन्यासा मध्यमांशा निदुर्बला ।

मध्यमधैवनमार्जं बाहुल्यं पञ्चमस्य तु ॥

एषा तस्य तु गदूर्ध्वोक्तं इत्यं पञ्चमसम्भवा ।

उदाहरणं — धाधाधनिधाधाधाधाधानीधाधाधामा-
मामा धानधाधानीसासनिगीपाधामाधामाधप्रधधमाधा ।
निनिपापा । कैशिकी ।

एषा वारिचिनिर्दिष्टा एकादश ५ पञ्चमे ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि भाषा ६ भि(न ? ज)पञ्चमे ॥

धैवतांशा तदन्ता च पञ्चमर्थमिति ।

पञ्चमाध्यासध्वारा पञ्चमस्य प्रवक्तव्यः ॥

एषा विशुद्धा विज्ञेया पञ्चमीनौदुषा भेदा

उदाहरणं — धाधामागामामागमनसनिनिधनि-
धाधनिमामामागामागसनिनिनिधाधानागामागसनि -
निनिधाधाधामाधममागसगसगामागमधमधमागसासा -
धामा(म् १ म)धममागमनसासागासनिनिनिनिधाधाधा -
निधाममधमधममागामधामामागसनिनिधाधाधाधाधा -
निधा । विशुद्धा दादिगता ।

धैवतांशा धैवतान्ता ' इजधैवतसङ्गता ।

पञ्चधैवतयोस्तु + ऋषमनध्यमयोश्च ॥

विभाषा पाठ्यत्वे चैवं देशिक्या ' इजसम्भवा ॥

उदाहरणं — धाधामासगधधिमगधिमनिगीमासा-
धामागीतानीनी । धाधाधा नेधाधाधामाधासधानिनिधाधा-
पागामाधरिधमामाधाधनिमिधधा । दादिगता ।

धैवतासङ्गतासङ्गतासङ्गतासङ्गतासङ्गता ।

गान्धारी धैवतमात्र गान्धारी इत्यत्र उक्तम् ॥

उदाहरण—सागासाधानिसारिसाधानि । धाधाधारि-
रिसासासारिरिधाधाधारिसाधानिसासारिसारिसाधानीषा । एता
याष्टिकेन निर्दिष्टा भाषाः ।

अतः परं (सौखीर ? सौखीर)के भाषाः —

पद्मजायन्तसमा (का) ब्रह्मभाषा मनोहरा ।

सुसंपूर्णस्वरा ह्येषा बहुलौ घनिपञ्चमी ॥

पद्मजधैवमसत्ताद ऋषभधैवतयोस्तथा ।

एषा सौखीरके प्रोक्ता सौखीरी ब्रह्मरूपिणी ॥

उदाहरण — सागासासासाधानीधाधापापापरीधाधा-
मागममपापमाधाधापासागानिधानिगारिमागागारिसासाधा-
निधासासा ।

मध्यमांशा तु पद्मजान्ता संपूर्णा मध्यमोज्ज्वला ।

मध्यमपञ्चमानां तु वेगवर्यं न दृश्यते ॥

एषा भाषा तु विज्ञेया गीतज्ञैर्वैमपञ्चमा ।

उदाहरण — पामानामधापापापमामानि । धासासा-
निमसानिसानिधानिपापानिनिसानिसासारिगारिसासासासा -
गासानिपापाधानिनिसासा । वेगमध्यमा ।

पद्मजांशा मध्यमन्दासा ज्ञेया साधारि(धा ? ता) तु सा ।
साधारिता ।

निषादांशा तु पद्मजान्ता गान्धारी पूर्णसुस्वरा ।

भाषा सौखीरके ह्येषा गीयते करुणे सदा ॥

उदाहरणं — निनिगामापामानिसामागानी । धा-
सामामा । गाम्भारी ।

लौकिकभाषाः सन्धाः ॥

अतः परं मिश्रपञ्चमेऽस्य भाषाः कथ्यन्ते—

धैवतांशा तदन्ता च सम्पूर्णा शुद्धमिश्रके ।

धैवतर्षभसंवादः षड्जमध्यमयोस्तथा ॥

मिश्रपञ्चमजा तेषां शुद्धमिश्रा प्रकीर्तिता ।

लोकस्य रत्नकं दृष्ट्वा किञ्चरणीयते सदा ॥

उदाहरणं—धाधिधानिससधानीधानीसामानिगामिधा-
पापानिनिगपामापावमाधाधापावावावापाधाधा । शुद्धमिश्रा ।

मध्यमांशा धैवतान्ता ऋषभेण तु दुर्वला ।

षड्जधैवतसंवादो द्विधृतीनां सधैवनम् ॥

भाषा तु वाडया तेषां बहुधैवतमध्यमा ।

वराटी चेति विख्याता गीता विधाचरेः किल ॥

उदाहरणं—माधासधानिधापानिगामामानासामामा-
गासाधानीधा । धाधाधाधासाधानीयापामानागामामामा ।

(वराटी)

सम्प्रेऽत्र ऋषभः कार्यो + + + सुहृर्मुहः ।

स्फुरिते तत्र कर्तव्यं द्रुतं मध्यविलम्बितम् ॥

नामम(न्यः न्द्र)भक्तिं कुर्यात् नयानेहानेहणम् ।

तथा भाषा च विज्ञेया मिश्रपञ्चमसम्भवा ॥

उदाहरणं— पाथानिषासासानिषाथानिषाधापापामा-
गाशिरिगिगमपापापगारिग्धिमाधापापापापामग्निगामानीधा-
वाधाधाधामपाधापानिरिगिरितारिधारिधरिधारिपाधाधाधाधा-
नि । सासारिगागामसामपमाधाधापापाधासाभिधैवतधाधा ।
धैवतभूषिता ।

विशाला पञ्चमांशा तु धैवतान्ता मनोहरा ।

सुसंपूर्णस्वरा ह्येषा सञ्चानो धैवतस्ततः ॥

एषा भाषा तु विज्ञेया भिन्नैर्गोच्यते सदा ।

उदाहरणं— पाथामाताथानीगासाधिधाधा । पा-
धाधा । निषासाानीधापामागानिनिनिरिगाभासागाममथानी-
थानिसारिगारिसासानिधारिगसासनिसानिथानिनीषापधध-
पापामागारिग्धिग्धिरिममध्यमगधापापापानिधधधधधपापा-
निषासातारिशिरमेममममपापाधानीसानिधापाधाधापानिनि-
नि । सासामधापाधानिधा । विशाला । एता यादृक्प्रोक्ता
भिन्नप(ञ्च)मभाषा(ः) ।

अथ षोडशमे —

पञ्चमांशा मध्यमान्ता संपूर्णा मध्यमोत्पल्ला ।

धैवतनिषादःसञ्चारां दृश्यते बहुलः सदा ॥

एषा बहुलभाषा (तु) षोडशमे प्रगीयते ।

सर्वेषां मङ्गलानां च गायकैर्गीयते सदा ॥

मङ्गल्या च प्रशस्ता च तेनासी मङ्गला स्मृता ।

उदाहरणं— पाधापाधा । माधापामागारिरिगिमपा-
धासागासानिधापापामा । माङ्गली ।

अथ टाङ्कैतिके —

सैवसायान्तसंयुक्ता इत्येव नानाव्यञ्जनम्।

पुनः प्रकृत्य नान्यथा च दृष्टेः नान्यथा ।

संपूर्ण। २०००। सेवा शिक्षाभाषा मनोहर।

उदाहरण — पैसल । धाराधैवनसाधाधारिमामाधा ।

यमधाधापनागरिमाधपधा । माठया ।

पद्मजांशः भक्त्याभ्यासः विज्ञेया भिरनन्त्यादिकाः ।

धैर्यतन्निपादवाहिन्या इत्यनेन च परमेश्वरः ॥

किबिदु हउ न हउ न ललपयनमोडिता ।

एषा न कश्चित् शक्तिः स्यात् ॥

अनुसूचकं — सारान्वासासाधनीसाधनीमयानि-

भाषाभानिधानाधानिसंस्थापनाय : निदेशः १५८५

गान्धारीशा वैश्वानरा आश्रये मंप्रवर्तिता ।

दिल्लीमें ३ माली मर गये, २२ लोग घायल

डा. वि. ज. पाय (पदा संख्या) संपर्क क्रमांक :

उदाहरण— भूमिगत पानी का पानी निकास निकास पानी

आयुर्वेदस्य आरम्भः शतमानेभ्यः प्राचीनः । आ-

विर्द्धी । एतादृशं च अत्रोक्तम् ।

अथ वेसरपादवे—

मध्यमाद्यन्तसंज्ञाः । त्रिद्वयः बाह्यबाह्य(२^० वा) ।

(वि० द्वि) अतिभ्यां च सनादो मध्यम्यमयोस्तथा ।।

महोपास्यस्वरः शोषा क्रिया ६, गत्यने अनेः ।

साक्षात्पर्यविका नञ् भाषा वसन्त्यादये ।

उदाहरणं — सासासारिसारिसारिसासासारिभाषा-
वतथापासामापासमध्यमागमगारिगमगधरिमागानिसानि-
साधपामामा । बाह्यपाठ्यम् ।

षष्ठ्यांशा मध्यमन्यासा गान्धा(रं ? ?) मन्द्रभूषिता ।

कर्तव्या पाठ्या छेपा नादाख्या रागपाठ्ये ॥

पञ्चमेन विहीना तु पाठ्या संप्रकीर्तिता ।

मङ्गुर्णैयं सदा रूपाता लोकिनी रञ्जिकामिका(?) ॥

उदाहरणं — सासानिमासासारिमासाधामासारिगा-
रिरिनिगासानिधामामा । नादाख्या ।

भावेस्तरपाठ्ये(?) ।

पञ्चमांशा तदन्ता च भिन्नताने प्रकीर्तिता ।

ऋषभेण विहीना तु कर्तव्या साधारणा (उदा ?) ॥

साधारणकृता छेपा भाषा तानोद्भवा मता ।

उदाहरणं — पासागममाधाधाषामारीसानिसानि-
सानिमगमामापाधामपामारीसानीसानिधापामह्वामाधानीनि-
शिरिसागारिकषभागरिषिका । रेखगुता ।

ऋषभांशा मध्यमांशा शकभाषा प्रकीर्तिता ।

सुसंपूर्णस्वर छेपा बहुगान्धारपञ्चमा ॥

धैवतर्षमबाहुल्यं दृश्यते च सुहृद्भुः ।

शक्ताने तु संपूता भाषा पञ्चमपाठ्ये ॥

उदाहरणं — शिरिसानिनि । पानिनिरिरि । शकभाषा
पञ्चमपाठ्ये ।

इत्येताः प्रकटा लोके भाषा बहुमताः स्मृताः ।

यथा यथा प्रचुरीत तस्य सा तु विवर्तिता ॥

तथा सर्वप्रयत्नेन गीयते लक्षणाश्रिताः ।

श्रोतव्या गान्धर्वनिम्बं परिहामार्धकौशिलि(?) ॥

यत्किञ्चिदाहुय + + समस्तं नाशयेत् । तत् ।

गर्व+न्ध्रामरागेषु भाषाणामुपलभ्यते ॥

सर्ववर्महिन्नायां पर्याप्तकममुच्यमाणा ध्या ५३३
— व्यासः चतुर्थः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि शार्दूलमते भाषा-लक्षणम् —

पञ्चमोक्षा तु बहुजा (ता-ना) भाषाभाषे तद्वैजयेत् ।

देवालवर्धनी पूर्णा भाषा तेषामनुकमात् ॥

उदाहरणं — पाषाणीसासा । भीसागीरीषापाषाणामा

मामापासासासानेसारिरीरिनिधमागापाषाणामानीधानीधा
देवालवर्धनी ।

पञ्चमोक्षा तु बहुजा (ता-ना) देशतन्मन्वा ।

संपूर्णा गीयते नित्यं नया वे दृष्टसंगतः ॥

उदाहरणं — मामामामागारिरीगीमारिमारिमामाभि-

रिसामानिधामामामागपनिगनिगामागमानिधानिमा-

सामानीगमापधानीनिधपधानि धाषाममामामामागामारि-

रि । गान्धनिता । पौराली ।

(वैध-धिव)तांसा तु बहुजान्ता पञ्चमर्षवर्धनी ।

शकभाषा त्वौद्विता वाचनी कामिनीषु च ॥

उदाहरण — धामधाधामाधमधामधानिसासा गा-
नामधामाधमासा । मागा । सागा । नामाधामाधमासासासा ।
धावणी ।

मध्यमांशा तु षड्जान्ता मा-पलितिका विषा ।

विभाषा टक्करागम्यैष गीयते सुदल्ललित्ता(?) ॥

उदाहरण — मापाधापाभामापाधानीधापाधा । नामा-
गरिता धामधाधामाधामाधामाधानी । सामा । विधिनिधिमा-
गामारीमामा । मापाधनिसागा । नानल्ललितिका ।

माधारणा तु षड्जान्ता दोष्ठा पञ्चमरसा शुभा ।

पञ्चमर्षमहीनं तु ध्रुव(?)देशरूपा टक्करागजा ॥

उदाहरण — गासानीधधानीसानीताधाधा । मामा-
धानि । सामागामाधामागामामानीसासा । दोष्ठा ।

निषादांशा तु षड्जोऽपि बि(ही)ना पञ्चमरसग ।

टक्कराने (तु) शार्दूली + + फुपम दूर्ध्वसा (तेषां) ॥

उदाहरण — नीनिनि । सारीरीमानीरीपानिधाधानि-
नारिनिधामारिधानिरिता । शार्दूली ।

षड्जायन्तममायुक्ता अलध्वी देशसम्भवा ।

संपूर्णा टक्करागजाया स्वपानिनि गीयते(?) ॥

उदाहरण — सासासासा । धसानासासारीमामासानि-
धासामानीधापासानाना । मापाधामाधामागारितारितानिधा-
निसासा । अलध्वी ।

टक्कराने शार्दूलमते बाध नमता ।

मिलवलितका गविचन्द्रा भिन्नपौराडी द्राविडी विन्नरी पार्कती
(चि १८)हिन्दोलके भाषाः ।

गान्धारांश तु षड्जान्ता पाठवा धैवतवर्जिता ।

हिन्दोल्ले भिन्नबलिता गीयते विदुर्मैत्रेयैः ॥

उदाहरणं—गामारीसनिनिधामनीपापापनीसासागा-
सानि । सासापापनीसागामापापनीपासासारीसनिनिनिनी-
नीमागागासानीनीनीनीगमागासानिसासा । भिन्नबलिका ।

निषादांश तु + + + षट्स्वरा धैवतान्विता ।

रविचन्द्रा तु + + + + + + + + + कमात् ॥

उदाहरणं—निनिपासामागारी । सागारीसासासानामा-
गानिनिनिसासानिसासानिपापापनीसनिसासानिगागा । षम-
ममारीमापापापापममपारीभपानिसारिनिसासा । रविचन्द्रा ।

मध्यमांश तु षड्जान्ता संपूर्णा प्रोक्षकैः स्मृता ।

भाषा सा भिन्नपौराली गीयते सुस्वरा सदा ॥

उदाहरणं — मामामध्यमामामामापापापानिसासाग-
मगानिसापापागामामपरिसानिनिसासागरिसामागरिसानिसा ।
भिन्नपौराली ।

पञ्चमांश तु षड्जान्ता पूर्णा द्वाविडदेश (शा ? शजा) ।

गीयते नित्यमेवैषा परिष्टस्य + गीयते(ः) ॥

उदाहरणं — पाभिनिधासामागरिमागरिसासानि-
निपापाभिसागरिमागरि । सासामानि निमपापापाभिनिनि-
धासासा । द्वाविडी ।

गान्धारांश तु षड्जान्ता पूर्णा द्वाविडदेशजा ।

गीयते नित्यमेवैषा बिभाषा(विजरा ? विजरी) शुभा ॥

षट्स्ररा निषादहीना उमादेव्या च गीयते ।

उदाहरणं — गागागारिसाधासासारिगागामागारि-
सा । धासाधाधापगापाधासरिगापा । मागारिसामानिसाध-
रीसासागि । धासाभिगागामामागारिसारिगारिगारिसारीसापा ।
धासपा । सारीमापा । धासासारिगामारिसा । पिञ्जरी ।

षट्जांशन्यासमंयुक्त्य पूर्णा पर्वतदेशज्ञा ।

गीयते अपवीराणां नापा हिन्दोलके शुभा ॥

उदाहरणं — सासानिभ । पान्तापानिधानिधापामा-
पा । रीसापानिनिमारिमागनिसानिभिस्तामापानिस्तासानिनि-
पामापानिभः । धानिधापामानारिमामापानिस्तामाग । रिसा-
मागारिसानीसासासा । पार्वती ।

इति सार्वभूते हिन्दोलके नापाः समाप्ताः ।

—

विभाविनी तु *पो वापा जगदन्ती तु पञ्चमा ।

अध्वी गान्धारिका चैव षट् स्युर्नाल्यपञ्चमे ॥

पञ्चमाद्यन्तसंपूर्णा + देशं भा(?)विभाविनी ।

गीयते केशरचनाकामिनीमिति(?)तद्धमे ॥

† [उदाहरणं — सासासासा धसासासासारीमामासा-
नीधासासानिधापसानामामापाधा । सासा । धागारिसारिसा-
निधानि । सासा । अलङ्घी ।

उक्तमे सार्वभूते नापाः समाप्ताः ।

—

* वैराग्ये इति स्यात् । † वन्यान्तमेतं कान्यजान् केशरचनाद्वान्
यक्षिणीमिति भाति ।

भित्तवलिहिका रविचन्द्रा भित्तपाराली द्राविडी ।

पिञ्जरी पार्वती चैव हिन्दोलके ।

*पनिभिमामारिसानिरिभिसारिगामापापमामारिसानिनिधा-
नीनीधामापापा । पौराली ।

पञ्चमांशा तु संपूर्णा + + + + + ।

+भाषाकरणे चैवमुद्धारे चैव गीयते ॥

उदाहरणं — पापनिधाधा निधामासासासनिधाधा-
निनिधाधमा । गामाधाभामापापाधानीसामारीगारी । सनि-
धापापा । वेगवती ।

पञ्चमार्धं तु संपूर्णं मूलभाषा तु पञ्चमा ।

अगल्लभमनसे गीते भाषा मालवपञ्चमे ॥

उदाहरणं — पापापामामारिगारिनिधाधा । धाचारि-
निगारिमागारिनीधापापापापापामामापापानिरिगामामगा-
रीसासानिसानिधापापा । पञ्चमा ।

मध्यमांशा पञ्चमान्ता वाचनार्था ध्रुवेशज्ञा ।

अन्ध्री तु विधुता लोके उधाधा दुष्टेषु (?) गीयते ॥

उदाहरणं — सामपामापापानिधाधानिधापानिधमा-
रिसानिधाधमा । सामाधानिधापापापामापानिगामिमानिनी-
सानिसानिधामामानिधापापा । अन्ध्री ।

गान्धार्यं तु गान्धारी संपूर्णं पञ्चमानुगा ।

विभाषा च सानुना गीयते (?) मालवपञ्चमे ॥

उदाहरणं — गामानिनिधाधाधनिगिरिगामागारि-
सनीसासा । धाधासात्रानी । सागासानिधापापा । गान्धारी ।

इति शार्ङ्गमते पञ्चवज्रभाषाः समाप्ताः ।

त्रावणी षड्जभाषा च मालवी गुर्जरी तथा ।
 बाष्प(पौडकौसल्ये? वाडवकौसल्यै)गान्धारी परवन्दिता ॥
 ललिता निषादवत्या च म्बरगान्धारवर्जिता ।
 देशाख्या त्रावणी चैव नीपोमुप च(?) गीयते ॥

उदाहरणं — निरिधाधाधनीनीधाधा । मधानिरिधा
 धानिनिस्तानिनिधाधानिधामाधा । निरिधाधामधाधानिरि-
 निगान्धारीगान्धारीस्तानिधानिधानिधामामधानिनिरिधाधा ।
 त्रावणा ।

धैवताद्यन्तसंयुक्ता मूलभाषा तु दुर्बलम् ।

देवताराधने गीता षड्जभाषा तु वदस्वरा ॥

उदाहरणं — पानिधाधा । सानिधाधा । समानिधा ।
 मागमागमा । निधाधा । गान्धारीगान्धारी । गरिसानिधा ।
 पमामा । पामाचानी । धाधा । षड्जभाषा ।

*मध्यमांशा धैवतान्ता वाडव्या ऋषभाश्रिता ।

गीयते यद्गकाले या सा ख्याता बाष्पवाडव्या ॥

उदाहरणं—माधा । मानिनिधामाधा । धाधा । मा-
 धामागा । गान्धारीगान्धारी । समनिध । माधपानि । धाधाधा ।
 बाष्पवाडव्या ।

निषादांशा धैवतान्ता वाडव्या षड्जवर्जिता ।

कौसलदेशसम्भूता प्रसीहरेषु गीयते ॥

उदाहरणं — निनिधा । पामामा । भागमा । सासा-
 सासासा । भागमानिधाधा । कौसली ।

— मायवीनं त्रैलोक्यं कृतमर्थं च न दृश्यते ।

गान्धारी(दा ? दा) मध्यमास्ता गान्धारी मध्यमार्धता ।

एकान्तवासिभिर्गीता मूलभाषा तु पङ्जगा ॥

उदाहरणं — गान्धाणीसाया । निधाधामामाना-
भाषा । निगारी । साधामाया । धानीसारी । गारीसानी ।
धामाना । गान्धारी ।

धैवताद्यन्तपङ्जयैर्भङ्गीना पाटवस्वरा ।

+ + बलितगा एषा गीयते दृढनामसैः ॥

उदाहरणं — धाधामाया । गान्धाधानिसानिधाधा-
पापगामाधासनिधानिसासागामापापाधाधा । मधाधामानाग-
धगामधानिसासा । निसानिगान्धासासानीधाधापमामाधा ।
सानाधानीससाधाधामाधाधा । स्वरबलिता ।

धैवताद्यन्तललिता पङ्जपञ्चमवर्जिता ।

पञ्चस्वरा तु गीयते प्रकृष्टा सा मता क्रमात् ॥

उदाहरणं — धासाधामासानिसामानि । मानिधा-
माना । गान्धाधानी । धामामाया । निनिधाधा । ललिता ।

निषादपतरक्याता (?) धैवताद्यन्तरा + + ।

+ + + इषा + भाषा च गीतान्येन विवर्जिता ॥

उदाहरणं — धामानाया । पासाधारा । गान्धाधानि-
धाधाधाया । धामाधामाया । सनिधाधापाया । धासागामापाव-
निधाधानीसरिसामापानिधाधामामागापसधानिधाधा । निषा-
दकृती ।

धैवताद्यन्तसंयुक्ता पाटवस्तुम्बुरु स्मृताः ।

कृष्णम विनीना तु गीयते प्रज्ञानादिभिः ॥

उदाहरणं — धानिसानिगामासाधामागारितनीधाधा ।

तुम्बुरु ।

गान्धारललिता पूर्णा मध्यमांशांश्चैवता ।

गीयते पितृकर्षेषु षड्जधैवतमक्रमान् ॥

उदाहरणं — माधापा । पायासागसासाकारीसानि-
धाधासासारिगामागारिणि । सागरीसारी । साधा । गान्धार-
ललिता । धाधाधापा । गरिरिधापधानिनिगिपापानिधाधा
रिगिगिधापधारिपागिरिनिधापाधापा ।

कलिकृत्त धैवतान्तरभाषा धैवतमध्यमा शुभा ।

मूलभाषा भिन्नपरुजे गीयते नारदतुम्बुरु (?) ॥

उदाहरणं — धापानिनिसानिधानिगामापापरिपापा-
धानिनि । धानीगारीगासागासानानासापापाभाषापा । गम-
सानिगागमसागासाधामागामामा । मध्यमा ।

पञ्चमांशा तु पार्वत्या धैवतान्ता च देशजा ।

हृष्टा क्षत्रपतिवदि गीयते पूर्णषड्जमसुलभा (?) ॥

उदाहरणं — पापापागामागिरिनिगिगिधापापापासा-
रिमा । पागारिस्तनिधापापाधा । पार्वती ।

इति शार्ङ्गनन्दे भाषाः केचन समाप्ताः ॥

लक्ष्यलक्षणसंयुक्ताः प्रस्तारेण समन्विताः ॥ ३६६ ॥

उक्त्य भाषाः समीचीना विभाषा(पि ? मि)विभूषिताः ।

इति भाषाप्रकरणं समाप्तम् ॥

पञ्चसूक्तानां त्रिंशन्नाममृतकरतलादोक्षरां रक्तवस्त्रा

पीनोच्चुङ्कप्रवृत्तान्नभरमभिता रीश्वनारम्भरुद्राम् ।

सर्वालङ्कारभूषां सरसिजमिलयां श्रृंगमङ्गलान्तरि

देवीं पाशाङ्कुशाभ्यामभयवर्कसं विश्वयोनिं नमामि ॥

अन्यथा प्रवक्ष्यामि देवीरागकवम्बकतः ।

रितधामन्त्रमध्या (१) + + + + + ॥३६८॥

मध्यमांशमहन्त्यासां गमन्त्रा नारतत्परा ।

कच्छेद्गीगनिहीना च विजे (या) परिभुजिता ॥ ३६९ ॥

गान्धारमहन्त्यासा च पद्मजांशा नारवर्जिता ।

ममन्त्रा मन्त्रगैव परिहृतामिका भवेत् ॥ ३७० ॥

पद्मजांशा + महन्त्यासा ममन्त्रा नारतत्परा ।

समन्त्रा च सम्पूर्णा माङ्गुली (पी) गी) यत्ते जनेः ॥३७१॥

पद्ममांशमहन्त्यासां गमन्त्रा पद्मजतारका ।

रिहीना च धमन्त्रा ज्ञेया हम्मणिका बुधैः ॥ ३७२ ॥

पद्मजांशा ध्वजतन्त्रासा मध्वीना तुल्यमिन्द्रा ।

पद्मजध्वजतन्त्रासा ध्वजतर्पणमन्त्रा ॥ ३७३ ॥

गान्धारमिन्द्रपद्मजन्त्रासमन्त्रा ध्वजतन्त्रा

+ + + + + मन्त्रमध्यमा ॥ ३७४ ॥

समन्त्रा च सम्पूर्णा कर्णादीनामन्त्रा (१) गी) यत्ते जनेः ॥३७५॥

(१) कर्णादीनामन्त्रा कर्णादीनामन्त्रा (१) गी) यत्ते जनेः

पद्मजाः मन्त्राः ।

वैशिकारमन्त्रा (१) कर्णादीनामन्त्रा (१) गी) यत्ते जनेः

वैशिकारमन्त्रा (१) कर्णादीनामन्त्रा (१) गी) यत्ते जनेः ॥३७६॥

प्रश्नः —

तेषां मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां

श्रीमन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां ॥ ३७७ ॥

५१

*आद्यः प्रथमः क(जाँन्दा)क्यो वृत्ता नाम द्वितीयकः ।

गद्यरूपस्तृतीयः स्याद् दण्डकः स्याच्चतुर्थकः । ३७८ ॥

पञ्चमो वर्णकः स्यातः षष्ठ आर्यपिशाचकः ।

— सप्तमी कश्चिता गाथा ततो द्विपञ्चकोऽष्टमः । ३७९ ॥

वर्षटी नवमी प्रातुरष्टिहा दशमी भवेत् ।

एकादश मयेस्थाने(?) गदिता सा चतुर्धदी ॥ ३८० ॥

दोधको द्वादशः प्रोक्तरतोऽष्टकः स्यात् त्रयोदश ।

ततश्चतुर्धे(शाँ शो) ज्ञेयो वस्त्वारूपस्तु प्रथमः ॥ ३८१ ॥

ततः श्रीशपदस्तूर्ध्वं हंसपात् पौडशः स्मृतः ।

सप्तदशः प्रथमस्तु शुकसारितसंज्ञकः ॥ ३८२ ॥

अष्टादशश्चाष्टमलीला एकोनो दशलीलकः(?) ।

द्वाविंशतिमः सिंहलीलः दारभल्लैकविंशतिः(?) । ३८३ ॥

द्वाविंशति मः स्यात् शुकचतुर्चुरितीह वः ।

त्रयोविंशो विचित्रः स्याच्चतुर्विंशस्त्रिभङ्गिकः ॥ ३८४ ॥

पञ्चविंशतिमस्थाने चतुरङ्ग लडाहुतः ।

अथवर्धनसंज्ञश्च ततः परतरो भवेत् ॥ ३८५ ॥

सप्तविंशतिमा सा स्याद् द्व्यारिपिका मता ।

† द्वाविंशतिमस्थाने + त्रिपदी पदपदी कश्चित् ॥ ३८६ ॥

त्रयस्त्रिंशत्तमे प्रोक्तं (तं ? नह) चन्धकर्म तं पुनः ।

चतुस्त्रिंशत्तमः पाटकर्णं समुदाहृतम् ॥ ३८७ ॥

पञ्चविंशत्तमः प्रोक्तः केवाट इति तद्विधैः(?) ।

षट्त्रिंशत्तमसंज्ञस्तु त्रिपदीति मता मता ॥ ३८८ ॥

‘अथ प्रथमे उद्दिष्टे’ केचिद्विशिष्टावयवसंज्ञे, लक्षितेषु च ‘अथवि-
द्विजैः’, उद्दिष्टावयवसंज्ञेषु नामनेरश्च वर्तिते । † अष्टाविंशतिकं लुपे स्यात् ।

सप्तत्रिंशत्तमा या तु मुनिना वर्तनी मता ।
 अष्टत्रिंशत्तमा त्वेला बहुभेदप्रविस्तरा ॥ ३८९ ॥
 चत्वारिंशदधैकोना(?) मतो श्लोब(न्धः ? इ)कस्तथा ।
 चत्वारिंशत् ततो ज्ञेया ततोऽथ ध्वनिकुट्टमी ॥ ३९० ॥
 एकाधिकी भवेद् देह्नी द्यधैका(?) चैकतालका ।
 एतेषामधिकः स्यात्तः प्रबन्धो मातृकाङ्क्षयः ॥ ३९१ ॥
 चतुर्भिरधि + + + चत्वारिंशत्तमः पुनः ।
 प्रबन्धोऽयं स्वरार्थः स्याद् ज्ञेयोऽसौ गीतवेदिभिः ॥ ३९२ ॥
 चत्वारिंशत्तमं प्रोक्तं करणं पञ्चभिर्युतम् ।
 चत्वारिंशद्यु(ताः ? तः) षड्भिश्चासौ वर्णस्वरः स्मृतः ॥
 चत्वारिंशत् सप्तयुता ज्ञेया मुक्तावलीति या ।
 प्रतापवर्ध(त ? न)श्चाष्टचत्वारिंशत् प्रकीर्तितः ॥ ३९३ ॥
 पञ्चधा मुनिना स्याता चत्वारिंशत् सुसंयुता ।
 एतेषां लक्षणं चच्छित्तमासाद् विदुषा तमम् (?) ॥ ३९४ ॥
 यथोक्तं चात्र नियमै + + + + + ।
 रागैर्विधाबहुकैरतु गानभ्या गीतकोविदैः ॥ ३९५ ॥
 तालशून्यादि तु यः पादैर्धिरुतैश्च समन्वि(ताः ? तः) ।
 स कन्द इति कर्णाटभाषादिपदभिधितः ॥ ३९६ ॥
 क(दा ? म्वा)दिप्रबन्धा लक्ष्यतः प्रसिद्धा एव ।
 आर्याया द्विपथे वृत्ते गाथाया जेयके तथा (?) ।
 तोटकेन च तालस्य नियमो नास्ति कदाचन ॥ ३९७ ॥
 मुख्यता तेषु निर्दिष्टा मुनिभिरलन्दसा स्फुटम् ।
 अन्तःस्वर + विन्धासः + + + + + ॥ ३९८ ॥

+++++ क्षोन्ति तदपि सम्मतः ।

व्रातो यस्य भवेत् तालो वर्णनीयस्य संज्ञया ॥ ४०० ॥

गीयते यत् तद्व्याहुर्यं गीतविशारदाः ।

तालमुक्तं स्वरोपेतं मध्ये पाटविराजितम् ॥ ४०१ ॥

पुनः पदसमायुक्तं गानं + दण्डको ध्रुवैः (?) ।

विभूष्यन् + तीभाग्यविस्तैः समलङ्कृतम् (?) ॥ ४०२ ॥

तालेनापि च युक्तः स्याद् वर्णः कर्णाटभाषया ।

स्वरावाटसमायुक्ता तालेन च समन्यता ॥ ४०३ ॥

कया विभाषया युक्ता विस्तैः सा तु पाटली ।

यत्र स्यात् स्वरविन्यासः प्रतिपादान्त(द्वि ? मु)ञ्जलः ॥ ४०४ ॥

तालेन च समायुक्तः अर्धिला नाम सो भवेत् (?) ।

परुप्रतिपदार्थं तु गीतं तालयुतं भवेत् ॥ ४०५ ॥

तालेन्तकैश्वासंयुक्तै स्वाचतुष्पीटिका भवेत् (?) ।

अर्थं गीत्वा परार्थं तु तत्तापरि तत्तस्वरा (?) ॥ ४०६ ॥

++++ अलेसाश्च (?) शेषं भवेत् ततो वरी ।

देशीगीतेऽपि यस्तु स्वाच्छाटकेऽपि प्रयुज्यते ॥ ४०७ ॥

गीते तु प्रति(ना ? ता)लेन पदस्वरसमायुतः ।

मतः श्रीशपदो नाम स तु गान्धर्ववेदिनाम् ॥ ४०८ ॥

संस्कृतं पादमेकं तु द्वितीयं देशसंयुतम् ।

संप्राप्तं गीयते यत्र गीतं हंसपदं विदुः ॥ ४०९ ॥

यस्तु तालद्वयोपेतपदपाटविराजितः ।

प्रक्षोत्तरसमायु(क्तेः ? क्तः) सद्योक्तः शुकसारितः ॥ ४१० ॥

+ + कर्णाटभाषायामथवा मिश्रिता यदि ।
 संवादकपदोपेतः स भवेच्छुक्कारिकः ॥ ४११ ॥
 अ(र्ध ? र्ध) यत्र स्वरैर्गतिषा यत्प्रास्तुरगलीलया ।
 गीयते विरुतैर(र्ध ? र्ध) गजलीलेति सा स्मृता ॥ ४१२ ॥
 गजलीलाकृतं सर्वं तालोऽपि गजलीलकः ।
 क्रियते यत्र सा ज्ञेया गजलीलेति नामतः ॥ ४१३ ॥
 लन्दता सिद्धलीलेति स्वर(र् ? ग)न्ते नत संयुतः ।
 गीयते यस्तु विरुतैः स भवेत् सिद्धलीलकः ॥ ४१४ ॥
 स्वरपादैर्निषष्टं च भवेत् यत्र पदाष्टकम् ।
 मतः शरभलीलोऽस्ती रागतालाष्टकान्वितः ॥ ४१५ ॥
 आदौ रागः स(ग)मकस्तालेन तु समन्वितः ।
 स्वरपाटप्रगीतस्तु नानादेशादिभाषया ॥ ४१६ ॥
 गीयते यः स उद्दिष्टः शुकचम्पुर्जनप्रियः ।
 अनेकदेशभाषामिः पादैर्विरुदतेनैकैः ॥ ४१७ ॥
 चित्रितः स्वरतालैश्च विचित्र इति कीर्तिनः ।
 पदैः स्वरैस्तथा पादैर्वृत्तत्रयपदेन च ॥ ४१८ ॥
 तालत्रयविभिन्नेण त्रिभाङ्गिना नधीयते ।
 रागतालचतुष्केण यत्र भाषाचतुष्टयम् ॥ ४१९ ॥
 गीयते गीतचतुरङ्गचतुष्टयः स उच्यते ।
 जयमालापदैर्युक्त + +स्तु विजयो जयः ॥ ४२० ॥
 जयार्थं गीयते यत्र जेपोऽस्मी अत्रवर्धनः ।
 आदितालेन संयुतः यत्र यच्छ(अ ? त)नुदयम् ॥ ४२१ ॥

पदपादाष्टकं स स्यात् सिंहकिङ्कान्तसंयुक्तः ।
 एकं पादं पुरो गीत्वा गीयन्ते च स्वरास्ततः ॥ ४२२ ॥
 शंखादितालसंयुक्तः स भवेत् कलहंसकः ।
 यत्रार्धं तेन्यकोपेन द्विपदीवद् भवेच्छलः ॥ ४२३ ॥
 पदमन्त्रं गृहीत्वा तु यमकस्थितिभूषितः ।
 आवृत्त्या गीयते योऽसौ चक्रवालः प्रकीर्तितः ॥ ४२४ ॥
 तालेन येनकेनापि चिरतैः केवलैरपि ।
 यथादापि तथाभूता आवृत्त्या गीयते द्विधा ॥ ४२५ ॥
 तालेन करणस्यैव स्वरैः समुरजाक्षरैः ।
 गन्धर्वैर्गीयते यस्तु तद् बन्धकरणं पुनः ॥ ४२६ ॥
 पादाकथं करणं प्रोक्तं हस्तपाटस्वरान्वितम् ।
 अक्षरैर्गीयते मन्थक् पाटैरेव हि केवलैः ॥ ४२७ ॥
 कैवान् इति स ज्ञेयो गन्धर्वस्तालसंयुतः ।
 (यः १ या) स्यात् करणतालैर्न द्विपदीवृत्तसङ्गता ॥ ४२८ ॥
 सा भवेद् द्विपदी नाम प्रोक्ता वस्तुविचक्षणैः ।
 ग्रहस्वभिमतो यत्र न्यासश्चाशिन केवलम् ॥ ४२९ ॥
 वर्णनीयस्य गालुश्च तस्वाद्यामयप्रवेदयते (१) ।
 कङ्कालः प्रतितालश्च द्रुतमठः क्षुद्रश्चक्रम् ॥ ४३० ॥
 विहाय गीयन्ते या तु स्वरैः सा वर्तनी मता ।
 आद्यं पादद्वयं यत्र स्यादनुप्रासवर्जितम् ॥ ४३१ ॥
 अनुप्रासास्तृतीयेऽपि चतुर्थे वा (द १ च) गीयन्ते ।
 त + + + + + सानुप्रासश्च पञ्चमः ॥ ४३२ ॥

चतस्रो गीतयो यत्र पादे पादे भवन्ति च ।

गीत्वा तदीयपादार्थमनुप्रासो विधीयते ॥ ४३३ ॥

त्यागसौभाग्यमौन्दर्वशीर्यपैर्यादिवर्णना ।

यस्यां भवति गीतज्ञास्तामेलं सम्प्रचक्षते ॥ ४३४ ॥

स + + यहि गातव्या गीतज्ञैर्गीतवस्तुषु ।

मष्टेनाथ द्वितीयेन (करं ? कं)कालेन तथैव च ॥ ४३५ ॥

संयुक्ता प्रतितालेन कर्तव्येला मनीषिभिः ।

वर्णनीयस्य गातुञ्च सा तु नामाङ्किता भवेत् ॥ ४३६ ॥

वर्णनीयसमायुक्ता मंगं कर्षाच्चद्विष्यते ।

रम्यगीतगुणैर्युक्ता लन्दोगणसमन्विता ॥ ४३७ ॥

अलङ्कारसोपेता कर्तव्येला मनीषिभिः ।

आदौ नादावती प्रोक्ता ततो हंसावती मता ॥ ४३८ ॥

नन्दावती तृतीया च तुर्या भद्रावती स्मृता ।

श्रमेददिसमुद्गता विनिर्णयनिर्गहता ॥ ४३९ ॥

इत्येला गणमागेण बुधैरुक्ता चतुर्विधा ।

पुल्य नादावती रम्या वर्णालङ्कारशोभिता ॥ ४४० ॥

गीयते मष्टतालैः नादयुक्ता षट् पदे ।

टङ्कसंगो भवेत् तत्र मण्डपमनुरञ्जकः ॥ ४४१ ॥

श्वेतो वर्णश्च निजेयः शृङ्गारः लघिना रसः ।

केशिकीशुचिराख्याता वाद्यालं गी(निर्दिष्ट)नं ॥ ४४२ ॥

भारती देवता नम्या ज्ञायाणानां कुलं तथा ।

यत्र चाङ्गगायः पञ्च मण्डपं गीतजन्यं मेयुता ॥ ४४३ ॥

एला नन्दावती नाम सा स्मृता मूर्तिर्मायिनिः ।
 हेतस्यैव मति का सा(?) नादेन च एवेन च ॥ ४४४ ॥
 समं प्रवर्तते यस्मात् ततो हेमावती स्मृता ।
 शाल्ये द्वितीयकस्तत्र द्विन्द्वेन तु गीयते ॥ ४४५ ॥
 गच्छो वर्णः समाख्यातश्चण्डिका देवता भवेत् ।
 वृत्तिराग्वती प्रोक्ता लक्ष्मी गीतिरिष्यते ॥ ४४६ ॥
 क्षत्रियाणां कुलं चैव गौरीदः प्रकीर्तितः ।
 यज्ञानलगणाः पञ्च यज्ञो वायुगणस्तथा ॥ ४४७ ॥
 एला हेतावती हन्त सा स्मृता गीतपारमैः ।
 लघुभिर्गमकैर्युक्ता रागा मालवर्गदिने ॥ ४४८ ॥
 एला नन्दावती नाम प्रतिलब्ध गीयते ।
 इन्द्राणी देवता वृत्तिः सात्त्वती तत्र कीर्तिता ॥ ४४९ ॥
 गौडीया कवने गीतिः पीलो वर्णः स्मृतो बुधैः ।
 रसो वीरः समाख्यातो वैश्यानां कुलसम्भवः ॥ ४५० ॥
 (न । ना)दावत्यामिव सर्व कर्तव्यं रागपूर्वकम् ।
 यत्राम्बरगणाः पञ्च मार्ताण्डगणसंयुताः ॥ ४५१ ॥
 एला नन्दावती सा तु विज्ञेया गीतवेदिभिः ।
 एकैकपदसंयुक्ता मूर्तिर्नाथविपद्कुला ॥ ४५२ ॥
 कङ्कालशालसंबन्धा ककुभेन प्रगीयते ।
 एला भद्रावती नाम शब्दजातिसमुद्भवा ॥ ४५३ ॥
 कृष्णवर्णा च विज्ञेया वैष्णवी गीतिशोभिता ।
 भारतीवृत्तिर्युक्ता च श्रीमत्सरसमुषिता ॥ ४५४ ॥

बाराहीदेवतोपेता कथिता गीतकोविदैः ।

यत्र भूमिगणाः पञ्च पशो जलमगणस्तथा ॥ ४५५ ॥

भद्रावतीति विख्याता सा स्मृता पुटपुङ्गवैः(?) ।

त्रिपदं पादसंख्यामूर्च्छनाविन्दुसङ्कुलम् ॥ ४५६ ॥

च(त)रिपदं गमकं कुर्यादेतदेलासु लक्षणम् ।

ततश्च चर्चमानस्य नाम सञ्चर(?) प्रवेशयेत् ॥ ४५७ ॥

ललिता रससंयुक्ता स्वाभिधानमतःपरम् ।

[ति गौडान्दुष्टम् ।

तृतीयपादवत् पादश्चतुर्थो यदि वर्धते ॥ ४५८ ॥

एला सङ्करतामेति मतङ्गमुनिभाषितम् ।

पञ्चमीष्टि(त)यं सङ्करनाम्नी एला + + + ॥ ४५९ ॥

रतिलेखा कामलेखा बाणलेखा तथैव च ।

कण्ठ्यते चन्द्रलेखा च भाषैलानाह् वस्तुभः ॥ ४६० ॥

यस्यामङ्गुलिद्वये मात्रा रुद्रमंख्यास्तृतीयके ।

रुद्रहस्तसमाख्येय रत्याख्यगणसन्मिता(?) ॥ ४६१ ॥

भवन्तीति यतस्तज्ज्यैर्धातुसन्नातृभाभि च(?) ।

कथिता गीतशास्त्रज्ञै रतिलेखेति नामतः ॥ ४६२ ॥

द्विगुणितरुद्राः प्रथमे मात्रा युधि सम्भवन्ति ता एकः ।

विशति विषमे(?) चरमे यस्याः सा कामलेखेति ॥

(द्वि?)द्विगुणितकला यदि त्युर्मात्राः पादद्वयेऽपि +

[विशिष्टम् ।

..... बाणागणोपेतं यस्यां सा बाणलेखेति ॥ ४६४ ॥

चत्वारिंशत् त्रयोधिका प्राचामेक्याङ्गियुग्मेषु ।
एकोना सा त्रिषमे यस्यां सा चन्द्रलेखेति ॥ ४६५ ॥

इति मन्त्रिवाचस्तुष्टयम् ।

नैवात्र तालनियमो रसनियमो रागनियमस्तु ।
भवति ++ वर्णनियमो वर्णला कथ्यते तस्मात् ॥ ४६६ ॥
मदनवती शशिलेखा प्रभावती मालती (च) तथा ।
हेमवती कुसुमवती वर्णनिबन्धा भवन्ति सत्तैलाः ॥
एकदशादिवर्णैः सप्तदशान्तैः क्रमेण सत्तैलाः ।
गीयन्ते गन्धर्वैर्ललितपदैर्जगति सत्तादैः ॥ ४६७ ॥
अललितनामोपेता मदनवती लघुगानेन शशिलेखा ।
गुरुगानबहुला प्रभावती भवति रम्यतरा ॥ ४६८ ॥
दृष्ट्वा गुरुलघु(वि ?)रचिता मधुरध्वनिदोषिता तथा सरसा ।
बहुग(य ?)म(का)लङ्कारा रमणीया मालती भवति ॥ ४७० ॥
गातव्या गन्धर्वैर्ललिता ललितेन वर्णनियमेन ।
प्रथममित्र चरणयुगलं सयमकमथ बिन्दुसूर्छनापुस्तम् ॥
ललितपदं विरुता कथं (?) तथाच यतिसंस्थितं गमकम् ।
चरणयुगात्रयमेवं नाम ततो भवति वर्णनीयस्य ॥ ४७२ ॥
लघुवर्णपदनिबद्धं तत्र पुनरपि गीयते गीत्वा ।
गातृजननामधये वारविलासादिवर्णनापूर्वम् ॥ ४७३ ॥
यस्यां वर्णला सा कथिता क्रमतो मतङ्गेन ।
प्रतापोत्साहैर्योऽदिवर्णनागुणगौरवम् ॥ ४७४ ॥
क्रमशो दृश्यते यस्यां वर्णला सा प्रकीर्तिता ।
महद्भितीव(कं) कालप्रतितालेन गीयते ॥ ४७५ ॥

प्रकाशैकेन कथिता येनाधुना स्फुटम् ।
 कथ्यते तु समरसेन वर्णलासकं पुनः ॥ ४७६ ॥
 रमणी चन्द्रिका लक्ष्मीः पद्मिनी रजिनी तथा ।
 मालती मोहिनी चेति वर्णलासकं तथा ॥ ४७७ ॥
 समा यत्र र्यातः पादे प्रथमे द्विनिद्वितीयके(?) ।
 पादे पादे च नाद्यात्वा पदपदा रमणीति सा ॥ ४७८ ॥
 स्रोतोमता समा चैव यत्र पादद्वये भजेत् ।
 बिन्दुभिर्गमैर्गुक्ता चन्द्रिणीति प्रकीर्तिता ॥ ४७९ ॥
 गौपुञ्ज च समा स्रोता यत्र पादत्रयेऽपि च ।
 मूर्च्छना नादसहिता सला लक्ष्मीरिति स्मृता ॥ ४८० ॥
 आद्ये पादे द्वितीये च तृतीये च चतुर्थके ।
 वर्णध्वनिसमायुक्ता पद्मिन्वेला निमाद्यते ॥ ४८१ ॥
 प्रथमे च समा स्रोता द्वितीये च तृतीयेके ।
 गौपुञ्जा गमकाद्या च रजिनी नाम सा भवेत् ॥ ४८२ ॥
 लघुभिर्गुर्भिर्गुणैर्वी तु प्रानैर्विनिर्मिता ।
 यदिष्टका(?)चतुष्पादा सा चिला मालती मता ॥ ४८३ ॥
 पञ्चपादसमायुक्ता मूर्च्छनागमकाश्विता ।
 मोहिनी नाम सा ज्ञेया वर्णला सप्तमी शुभा ॥ ४८४ ॥
 लोकदुष्टं शालशाल्य + + + पञ्च वर्जयेत् ।
 + गौपुष्टं तथा ग्राम्यं गतक्रममणार्थकम् ॥ ४८५ ॥
 पदं काव्यमसन्दिग्धं कला चाभ्यक्षिप्तं भक्तकम् ।
 प्रकारेण तताश्रोता वर्णं तालचतुष्टयम् ॥ ४८६ ॥

लघुकर्णोदगीहान्ध्रविहानां न्दभाषया ।

पृथक् पृथक् भवन्त्येता मार्गिका मनोहराः ॥ ४८७ ॥

अतः प्राससमायुक्ता गण्यादिप्रासवर्जिता ।

रसैर्भावेन संयुक्ता लाटिका एतद्विनिता ॥ ४८८ ॥

प्रासैर्भनेहरेर्देवैरादिसंभ्यान्तगोचरः ।

एता कर्णाटका प्रोक्ता ललितध्वनिमयुता ॥ ४८९ ॥

सर्वत्र प्राससहिता गमकैश्च विजृप्तिता ।

(नदा १ नाद)विन्दुरसोपेता एता मा गौडदेशजा ॥ ४९० ॥

अनेकगमकाकीर्णामनेकध्वनिमिश्रिताम् ।

अनेकराममधुरीणां गिरा (महा १ मान्त्री) विदुर्बुधाः ॥ ४९१ ॥

भाषामिनयतालवता पिचित्रध्वनिगञ्जिता ।

प्रासहीना रसरथा च एता द्रविडदेशजा ॥ ४९२ ॥

इति देशलक्षणवृत्तकम् ।

गणैला (क्त १ तु) चतुर्धो (१ धो) का पञ्चमी सङ्गरात्मिका ।

गात्रिला च चतुर्भेदेः कविता गीतकोविदेः ॥ ४९३ ॥

चतुर्दशविभेदेन वर्णैला परिगीयते ।

पञ्चधा देशभेदेन (शैलदश १ देशै) लाः समुदीरिताः ॥

एकत्र मिलितास्वेता अष्टाविंशतिमंख्यया ।

(वि)ज्ञाया गीतशास्त्रे (१ स्वर) लक्षणसंयुताः ॥ ४९४ ॥

आ (वि १ वृ) त्वा यत्र पादा (वर् १ धै) गीता तदनुगीयते ।

अथ द्वितीयपादस्य मानस्तु स्याद् अथोपपि ॥ ४९५ ॥

एवमेव द्वितीयोऽपि अत्र पादः प्रगीयते ।

एवं (वि १ तु) तीयपादस्य पादो यत्र चतुर्थकः ॥ ४९६ ॥

प्रत्येकं सर्वपादानामन्तेऽस्ती यत्र गीयते ।
 स तु सौचिको नाम गीतज्ञैरभिधीयते ॥ ४९८ ॥
 कङ्कालो नाम तत्रैव नैव सौचिको भवेत् ।
 अन्ये तु देशास्तत्रास्तालाः सर्वे भवन्ति हि ॥ ४९९ ॥
 ताना + लङ्कृता भेदा सौचिकस्य भवन्ति हि ।
 नात्रा समा ध्वनिश्चात्र विरानोऽ(त ? न)न्तरं कश्चित् ॥
 अस्यैव यदि तालोऽस्ती नदा सा ध्वनिकुट्ट(ति ? नी) ।
 (ये ? स्वे)भ्यः शृण्वते यत्र नादोऽक्षरसमन्वितः ॥ ५०१ ॥
 तालशून्यस्ततस्तालो डेङ्किता सा प्रकीर्तिता ।
 निरन्तरमनुप्रासो यतिर्यत्र हुते हुते ॥ ५०२ ॥
 क्रियते गीततत्त्वज्ञैः सा स्मृता त्वेकतालिका ।
 आदाय गीयते यस्यामेकैकं मातृकाक्षरम् ॥ ५०३ ॥
 दृष्टेनार्थेन संबोध्य मातृका सा प्रकीर्तिता ।
 वाञ्छितार्थस्वरैरेव यत्र सम्यक् प्रगीयते ॥ ५०४ ॥
 वरुवात्मकेषु गीतेषु स स्वरार्थ इति स्मृतः ।
 निरन्तरं स्वरैरेव यत्र खण्डद्वयं भवेत् ॥ ५०५ ॥
 तदत्र कारणं प्रोक्तं यत्वा तु कारणस्यथा ।
 निबन्धो हस्तपादैर्यः संयुतस्तेर्भकैः पुनः ॥ ५०६ ॥
 स्वरैः पदैश्च पादैश्च तेनैकैश्च समन्वितः ।
 गीयते तालयुक्तो यः स वर्णानुरक्तः स्मृतः ॥ ५०७ ॥
 देशीकारपदै रभ्यैः मानुषासैः प्रगीयते ।
 नामानुबर्णनीयस्य सा मुक्तावलिर्मञ्जिता ॥ ५०८ ॥

उत्साहजननैः पदैः स्वैर्य + सुसंयुतः ।

तेन्तकैर्विरदैर्यत्र वर्णनीयस्य गीयते ॥ ५०९ ॥

प्रतापवर्ध(तोः नो) नाम प्रबन्धः परिकीर्तितः ।

अष्टाभिरधिक्य रम्याभन्तारिण्यविति स्फुटम् ॥ ५१० ॥

विश्वधानां विनोदाय प्रबन्धाः कथिता मया ।

श्वानीं कथयिष्यामि बाधस्य निर्णयो यथा ॥ ५११ ॥

इति मत्तन्त्रमुपविशन्विनोदोऽयम्

वक्त्राध्यायः पद्यः ॥

शुभे श्रवात ।

पञ्चमः द्वितीयः पञ्चमः पञ्चमः ।

नन्तः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ।

शः पञ्चमः (ता) पञ्चमः (ता) पञ्चमः पञ्चमः ।

इ द्वितीयः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ।

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ।

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ।

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ।

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ।

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ।

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ।

पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः पञ्चमः ।

सुहृद्देवर्षी रक्षणः सम्प्रदायः ।

काश्याः

८०, ९२, ९४, ९७, ९९, १०२, १०४, १०६.

कोटः

५, १२, २२, ३९, ५६.

दक्षिणः

२९, ३०.

८२, ९४, ९९, १०१.

३२.

१, १०, २०, २१.

महा

८०.

नरः

५, ११, २८, २९, ५४, ५७, ५८, ५९.

६०, ६७, ८१, ८२, ८७, ९६.

नदीधरः

१२.

नदिनः

८२, १०५, ११३, १२०, १२५, १२८.

१३०.

वर्तनः

१४९.

विद्याधरः

४.

सामुद्रः

८२, १२३.

